

- खंड 6 वा -

ज्ञान व्हावया हवी सन्मती । वीतराग गुण तिलाच म्हणती ॥
जन्म जरा ना मरण तयाते । क्षुधा तृषा ना झोप तयाते ॥
रोग राग भय शोक मोह ना । नसे प्रेम वा द्वेष भावना ॥
नसे अशांती न खेद विस्मय । श्रम न अहंता सदा जितेंद्रिय ॥
आत्म सुखी ते जीव सद्गुणी । पुराणकालिन मुनि महामुनि ॥
असतिल आजहि उद्या जन्मतिल । जे उद्धरतिल जीव जगातिल ॥
जगद्गुरु ते निजानंद मति । नमस्कार त्या त्रिवार प्रणती ॥ 1 ॥

भ. आदिनाथांच्या दिव्यध्वनीने सारी सभा आनंदात, प्रकाशात न्हाऊन निघत होती. प्रभूंची ती दिव्य, विमल, सर्व कल्याणकारी वाणी जो तो आपले कानाने स्वीकारून धन्य होते होता.

प्रभू म्हणाले, "खरे ज्ञान होण्यासाठी हृदयांत सन्मतीचा उदय व्हायला हवा. खरी वीतरागता तीच होय. ज्याच्या अंतरी वीतरागतेची प्रभा उदित झाली त्याला जन्म-मरणाचे भय असत नाही. भूक-तहान-निद्रा इत्यादि विकार असत नाही. त्याला रोग-शोक-भय-मोह इत्यादि विकार उद्भवत नाही. अशांतता, खेद, विस्मय, अहंकार असत नाही. नित्य जितेंद्रिय असा प्रभू व्हायला त्याला कितीसा वेळ लागणार ?"

नित्य आत्मसुखांत रमणारे असे भूतकालातील मुनी असो की वर्तमानात रमणारे मुनीवर्य असो की भविष्य काळात उत्पन्न होणारे असो, त्या सर्व आत्मरत, निजानंद, तल्लीन मुनीवर्यांना माझा नित्य नमस्कार असो. मनात नम्रता, ऋजुता असल्याशिवाय हे वंदन खरेखुरे घडत नाही.

धन्य तयाची विवेक निष्ठा । अध्यात्माची प्राण प्रतिष्ठा ॥
त्रिखंड कीर्ती त्रिकाल ज्ञानी । काया वाचा मने करोनी ॥
जीव व्हायचा जगी आत्मरत । सदा सिंचिती उपदेशामृत ॥ 2 ॥

अशा साधु पुरुषांची विवेकनिष्ठा म्हणेजच अध्यात्माची प्राणप्रतिष्ठाच होय. जीवाला आत्मोन्मुख व्हायला सांगणारे त्रिकालज्ञानी पुरुष नित्य आपल्या उपदेशामृताने त्या मानवांची मने सिंचन करीत असतात.

अनंत कोटी जीव जगी या । जन्म घेति नित सौख्य वराया ॥
परि न तयांना सौख्य लाभते । जन्म मृत्यू भय तया बाधते ॥

सुख दुःखाची अशी साखळी । कुणी कळेना कशी निर्मिली ॥

या बंधातुनि कसे सुटावे । आत्म हितास्तव कसे झटावे ॥

मार्ग दाविती गुरुजन सज्जन । उपदेशामृत सदैव सिंचून ॥ ३ ॥

या विराट विश्वात असणारे अनंतानंत जीव नित्य जन्म घेतात आणि मृत्युच्या विकराल जबड्यात प्रवेश करीत असतात. सुखाच्या शोधात असणारे ते जीव जन्म-मरणाची व्यथा उरी बाळगून जीवन जगत असतात. सुख दुःखाची साखळी पायात बांधूनच सर्व जीवविश्व अस्तित्वात येते. तेव्हा या श्रृंखलेतून कसे मुक्त व्हावे याचा मार्ग गुरु-मुनी सांगत आले आहेत.

नाशिवंत जग शाश्वत आत्मा । जीव व्हायला जगि परमात्मा ॥

असुनि खरे का खूण पटेना । अज्ञ तमाने दुःख हटेना ॥

दृश्य जगत् जड मूल प्रकृती । तिथे मातिच्या मूर्ति आकृति ॥

कणा कणा मधि जीव गुंतला । जीव दान ते मिळे सृष्टिला ॥

सृष्टि जन्म दे वृक्ष वल्लिना । पान फुलांना आणि फळांना ॥

कितीक आंबट गोड फळे ती । जीव जागातिल नित्य सेविती ॥

विषहि ओकिती किती तरुवेल । तेहि सेवुनी कितीक मेली ॥

जन्म मृत्युचा लपंडाव हा । प्राण घातकी गुप्त घाव हा ॥

बसेल तेव्हा कुणी न जाणतो । जीव भ्रमाने दुःखित होतो ॥

शरीर तर स्पष्टच नाशवंत आहे. क्षणोक्षणी याचा प्रत्यय प्रत्येकास येतो. परंतु या देहांत असलेला आत्मा मात्र शाश्वत आहे. तोच आत्मा परमात्मा होतो. परंतु अज्ञानाचे गडद पटलामुळे ते चिरंजीव सत्य पटत नाही. साऱ्या दृश्य सृष्टीच्या आवरणांत जीवविश्व विसावले आहे. वृक्षवल्लरी-वनस्पती, अग्नी, पृथ्वी यातूनही ते जीवविश्वच दिसून येते. सुंदर, सुमधुर, चविष्ट फुला-फळांनी नम्रीभूत झालेले वृक्ष व लता ही या सृष्टीत आहेत, तसेच विषवल्ली व विषवृक्षही आहेत. एकाच्या सेवनाने जन्म व पोषण तर दुसऱ्याच्या सेवनाने मृत्यू. हा जन्म-मृत्यूचा लपंडाव सतत, अविरतरणे चालू आहे. अगदी सूक्ष्मात सूक्ष्म निगोद जीवही या सृष्टीत असून एका श्वासोच्छवासांत अठरा वेळा जन्म-मृत्यूला पावणारे जीवविश्वही येथे आहे. त्या जीवांचा विकासच झालेला नसल्याने आत्मा-परमात्म्याचा विचारही त्यांना शक्य नाही. सर्व सूक्ष्म वनस्पतींची तीच गत आहे. अशी ही सूक्ष्म जीवसृष्टी अज्ञान-तमात सतत वावरत आहे. अनंतानंत जीवसृष्टीतही

तोच परमात्मा निवास करीत आहे. परंतु आत्महिताची सूक्ष्मशी आकांक्षा त्यांच्या हृदयांत जन्म घेत नाही.

जगि एकेंद्रिय जीव जागृती । मातृहीन ते निगोद म्हणती ॥
तरीहि तेथे प्राण संभवे । तरीहि तेथे ज्ञान संभवे ॥
नच मायेचा स्पर्श तयाना । तिथे स्थान ना गुणा अवगुणा ॥
रुजते भिजते हले डुले पण । जीव वनस्पति अति जळे पण ॥
परी असे का कुणा न कळते । दुःख जिवाचे ज्ञान अल्प ते ॥ 6 ॥
एक श्वास तो काळ कितीसा । परि न जिवाचा तिथे भरवसा ॥
तशी अशाश्वत जीवसृष्टि ही । आत्मशक्ति पण गमे तिथेही ॥
पृथ्वि अग्नि जल आणिक वारा । विविध वनस्पति जीव पसारा ॥
लाजाळूचे पान लाजता ॥ झुळझुळणारे गीत ऐकता ॥
हलते डुलते नृत्य पाहुनी । हर्षित होते मूक मेदिनी ॥
आणि पेटतो मधीच वणवा । दुःख सांगता ये नच जीवा ॥ 7 ॥
ही एकेंद्रिय जीव संपदा । जन्म मृत्युची भोगो आपदा ॥
हात पाय ना कर्ण नेत्र ही । केविलवाणी कळे न कांही ॥
मरण चुकेना म्हणुनि मरावे । मरणाचे ही स्मरण नुरावे ॥ 8 ॥

अल्पशा काळासाठी जीवन-मरणाच्या खेळांत भाग घेणारी ही जीवसृष्टी ! अशाश्वत जीवनाचा शाश्वत खेळ तेथे चालू आहे. मात्र अशा सूक्ष्म जीवातही अनंत ज्ञानाची, सुखाची निर्मल बीजे वास करीत आहेत. एखादे लाजाळूचे झाड जणू या वनस्पती विश्वात अज्ञान पाहूनच लाजते. पृथ्वी मातेच्या वक्षावर विराजणारी ही सूक्ष्म-जीवसृष्टी देखील ऋतुमानाप्रमाणे क्षणात आहे, तर क्षणांत नाही. एखादा वणवा पेटताच, किंवा ज्वालामुखीचा दाहक पूर येताच सारी वनस्पती सृष्टी नष्ट होऊन जाते.

जणु अगतिक होऊन एकेंद्रियादिक जीव जीवनाचा आस्वाद घेण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करीत आहेत जणु कांही मरण चुकत नाही म्हणून वारंवार त्या मरणाच्याच विवर्तात ते हिंडत आहेत. आणि मरणाचेही विस्मरण त्यांना घडत आहे.

महा पातकी जीवन असले । त्याहुनि कांही पुष्प गवसले ॥
जगि एकेंद्रिय जीवन सरते । तरी जिवातिल तगमग उरते ॥

कोटक मुंगी भूंगगती ती । दोन तीन वा चतुरेंद्रिय ती ॥
एकाहुनि जरि दुजे शहाणे । ज्ञान माखले परि अज्ञाने ।
त्यातुनि कोणा पुण्य साधते । मग पंचेद्रिय प्राणि होती ते ॥ 9 ॥

असले जीवन केवळ पापमय होय. हळुहळु त्यांचा आत्मा उत्क्रांत होऊन पुष्पमय झाला. परंतु अज्ञानाची तगमग मात्र संपत नाही. एकेंद्रियातून मग दोन इंद्रिये, तीन इंद्रिये, चार इंद्रिये व मग पाच इंद्रिये धारण करीत त्यांची प्रगती होत राहिली. या प्रत्येक टप्प्यात ज्ञान सावकाशपणे उत्क्रांत होत राहिले तरी आत्मज्ञानाच्या अभावाने खरे ज्ञान आवृत्तच राहिले.

एकमेकाला भक्ष्य बनवून जीवन जगण्याची त्यांची रीत. एकाला राबवायचे दुसऱ्याने त्यावर भूक भागवायची. कुणाची हार अन् कुणाची जीत. जो जिंकला तोही शेवटी पराभूत झाला.

जीव घेति ते जन्म जळी स्थळी । आणि तयाची तन्हा निराळी ॥
वाघ सिंह कुणी गाय वासरु । मनुष्य त्यातिल एक लेकरु ॥
एक दुजाला मारुनि खातो । एक दुजाला सदा भिववितो ॥
एक राबतो दुजा राबवी । हार जीत ही जगास ठावी ॥ 10 ॥
जीव जिवाचा नव्हेच कोणी । पक्षि श्वापदे मानव प्राणी ॥
जरि पंचेंद्रिय मानव मेळ । तरी मनाने गर्में आगळ ॥
मुकी बिचारी क्रूर श्वापदे । क्षुधा तृषा ती तया दुःख दे ॥
कधी भुकेने व्याकुळ होती । कुप्या दुर्बळ मारुनि खाती ॥
नित्य गांजिती सबळ दुर्बळ । जीव पाप करि भुकेजलेला ॥ 11 ॥

या प्राणी सृष्टीत किती विविधता, किती विचित्रता ! सारेच गूढ आणि अकल्पनीय. मानव जन्म मिळाला तरी त्याचे पशुतुल्य जीवन संपत नाही. सबळ दुर्बलाना खाऊन जगतो. दुर्बलांना सतत भीतीच्या छायेखाली वावरावे लागते. आहारासाठी हिंसा करावी लागते. भूक हेच जणु त्यांचे जीवन-लक्ष्य. भूकेमोटी पापांची मालिकाच साक्षात् उभी राहते.

सिंह व्याघ्र जरि जपति पिलांना । आणि मारिती गाई गुरांना ॥
गाई वासरे जरि न क्रूर ती । जीव वनस्पति निपटुनि खातो ॥
वाघ सिंह वा गाई वासरे । वनस्पतीचे भाव हासरे ॥
कां हसणारे क्षणात रडती । सबळ दुर्बळ सदैव छळितो ॥ 12 ॥

राना-वनात तर सिंह-व्याघ्र इ. आपल्या पिलांना प्रेमाने जपतांना दिसतात, परंतु पोटासाठी अनेक प्राण्यांना मारतात. परस्परांच्या जीवनाचा अंत करून आहारादिकांची त्यांनी सोय करून ठेवली आहे. सृष्टीचे हे हासरे-साजरे रूप पाहिले तर आनंद होतो. परंतु त्यातील जीवघेणी स्पर्धा-हिंसा पाहिली तर मन विषण्ण बगते. हसणारी ही जीवसृष्टी मृत्यूच्या छायेत सारखी रूप दनही करीत असते. हे पाहून करुणामय नेत्र पाणवतात.

छळणारांचा तो न पराक्रम । जगि दुबळ्याचा गमे दिनक्रम ॥

ते दैनंदिन कृत्य मृत्यूचे । पिसाळलेल्या मूढ भुक्ते ॥

परि मानव का पिसाट प्राणी । का मूढाहुनि मूढ गमे जनि ॥ 13 ॥

दुर्बल जीवांना "मी छळतो, मी सुखी करतो" इ. गोष्टी म्हणजे खराखुरा पराक्रम नाही. दीन दुर्बल जीव आत्म्याची ओळख नसल्याने हीन, दीन भावनेने जीवन घालवित असतात. अशा अगतिक हीन-दीन पशूंना, मानवांचा त्रास देणाऱ्या मानवला कोणते समाधान मिळते, कुणास ठारक. पशूहून पशू जीवन तो घालवितो याचा बोधच त्याला होत नाही.

तया आवडे जीव वनस्पति । पशु पक्षाची तयास प्रीती ।

वाघ सिंह ही अंकित त्याचे । घरी कळप ते गाइ गुराचे ॥

खुराड्यात किती पक्षि कोंडितो । आणि त्यांना मारुनि खातो ॥

जलचर स्थलचर भक्ष तयाचे । भूक तयाची जगात नाचे ॥

राज्य पाहिजे म्हणूनि जगी रण । भूक शमेना रण-मरणा विण ॥

अजाण मानव पिसाट पशु तो । जित्या जीवनी नरक निर्मितो ॥ 14 ॥

विश्वातील वनस्पती, गाई-म्हशी, मासे, पशु-पक्षी हे जणु आपले खाद्य आहे, त्यांना केव्हाही व कसेही मारून खाण्यात त्या मानवाला धन्यता, पराक्रम का वाटावा ? या मानवाच्या भुक्ते सर्वत्र थैमान घातले आहे. राज्य हवे, सत्ता हवी, संपत्ती-समृद्धी हवी, शासन हवे. या हव्यासापायी त्याने या सुंदर, रमणीय विश्वाला गलिच्छ नरकच बनवून टाकले आहे. "या सुंदर, सुमधुर जीवनाला नारकीय अवस्था मानवाने आपल्या स्वार्थाने प्राप्त करून दिली आहे."

मानव म्हणजे मनो भूमिका । तिथेच शंका तिथे कुशंका ।

भूमिकेत त्या विश्व साठवे । स्वर्ग मृत्यु पाताळ आठवे ॥

इंद्र स्वर्गिता देव होत तो । पुण्य संपता परतुनि येतो ॥

जन्म मृत्युचे चक्र चुकावे । विचार करितो सहज स्वभावे ॥

स्वभावेच त्या बंध उलगडे । ते भ्रम निरसन पुण्य केवढे ॥ 15 ॥

कांही पुण्य कृत्यामुळे हा जीव मानवाचा जन्म धारण करतो. मानव म्हणजे मनाचा स्वामी. सर्वावर प्रेम करणारे मन विद्यमान असतांना त्या मनाचे वीषात रू पांतर करुन क्रोध, अहंकार, मद, मत्सर, कपट इ. तमोगुणांनी तो मरुन पुनः संसार चक्रत भ्रमण करतो. सुदैवाने पुण्यकर्माने स्वर्गात देव देवेंद्रही होतो, तेथेही मन सदैव सुखोपभोगत राहिल्याने तो परत मरुन अनेकविध योनीत भटकत राहातो. या साऱ्या भटकंतीत संसार बंधनाचे कोडे सुटते. आत्मदेवाची कोवळी किरणे प्रस्फुटित होतात. जीवनासक्तीच्या मधुर भ्रमाच्या बुडबुड्याचा नाश होतो. संसार, शरीर आणि इंद्रियांचे भोगोपयोग यांची व्यर्थता कधी काळी त्याला स्व-भावामुळेच जाणवते.

भ्रम निद्रेतुनि जीव जागला । तरि न शांति सुख मिळे तयाला ।

तयास कळते रू प सृष्टिच । तरि न ज्ञान त्या परमात्म्याचे ॥

जगी जन्मती जीव वनस्पति । कितीक जगती कितीक मरती ॥

कीटक मुंगी आणि भृंग ते । क्रूर श्वापदे पशु पक्षी ते ॥

परस्परांचे वैर साधिती । पाप आचरुनि नरक भोगिती ॥

किती भयंकर नरक यातना । यातनेस त्या जगी अंत ना ॥ 16 ॥

अशा भ्रमातून किंचित जागे झाल्यावर देखील, जागृत अवस्था प्राप्त होऊन देखील, शांतता लाभत नाही. परमात्म्याचे सत्य स्वरू पाला पारखाच राहिल्याने सृष्टीचे स्वरू प जाणून देखील तो मानव अतृप्तच राहतो.

पुनः पुन्हा पाप प्रवृत्तीने, पापाचरणाने तो नरकातही जातो. त्या नारकीय अवस्थेत देखील असंख्य, दुर्निवार दुःखे भोगतो. त्या दुःखांचीच जणू त्याला सवय होऊन जाते.

कळे तया तो मानव प्राणी । तया असे मन तयास वाणी ।

तोच मनाने विचार करितो । आणि वाणिने दुःख वदे तो ॥

तया आठवे दुःख जगाते । जगातल्या या मुक्या जिवाचे ॥

मुक्या जिवाची प्रगति परागति । मानव प्राणी सहज जाणती ॥ 17 ॥

मानव म्हणजे 'मन' असणारा प्राणी, वेदना-संवेदनेचा ज्ञाता. सुख-दुःखांना ज्ञाता. सुंदर मन, वाणी, नेत्र, कर्ण या इंद्रियांना धारण करणारा. सर्वासाठी सौख्य, समृद्धी, कल्याण इच्छिणारे मन धारण करणारा. आपल्या सुललित, सुमधुर वाणीने सर्वांना पारितोष देऊ शकणारा मानव.

दुसऱ्याचे दुःख पाहून वेदना अनुभवणारा, मूक पशु-पक्षांची दुःखे पाहून ज्यांचे मन-तन आक्रंदने करते असा मानव.

तया आठवे स्वर्ग नरक तो । तया आठवे मृत्यु लोक तो ॥
मृत्युलोकि या पुण्य करावे । मग स्वर्गीचे सौख्य वरावे ॥ 18 ॥
स्वर्ग लोकि जव जीव विहरतो । इन्द्र येउनी स्वागत करितो ॥
कल्पतरू ये कामधेनु ये । वरि चिंतामणि रत्न करी ये ॥
काय हवे ते तया मिळे पण । हवे गाढिशी तिथे पुण्य धन ॥ 19 ॥
जीव स्वर्गिचा जरी दवे तो । पुण्य संपता परतुनि येतो ।
पुनरपि जननं पुनरपि मरणं । पुनरपि जननी जठरे शयन ॥
कालचक्रनित भ्रमें भोवती । जीव विसरला परमात्म्या प्रति ॥
सम्यक्दर्शन ज्ञान चरित ना । म्हणूनि जीव भोगि यातना ॥ 20 ॥

असे सुंदर, जाणते-नेणते मन असणारा माणूस आपल्या ज्ञानाने अनुभवाने स्वर्ग-नरकांचे जीवनही आठवू शकतो. मृत्यूच्या बाहूपाशात सदैव भीतीग्रस्त अशी ही जीवसृष्टी तो जाणून घेऊ शकतो.

ज्या पुण्यभावमय अवस्थेमुळे, शुभ कार्यामुळे त्याला देवलोकांची दुर्लभ फळे प्राप्त झाली, मानवजन्म प्राप्त झाला त्या पुण्यभावनेची महिमाही तो जाणतो. हवे ते प्राप्त करण्याचे व उपभोगण्याचे दिव्य सामर्थ्यही त्यास पुण्यानेच मिळते. सर्व कार्यासाठी पुण्य गाढीशी हवे याची त्यास सदैव जाण असते.

दवे असो, नारकी जीव असो, मोठमोठी सत्तास्थाने, वैभवस्थाने भोगणारा मानव असो, तो अज्ञानाने, मोहाने, पुनरपि जननं पुनरपि मरण च्या चक्रत सापडतोच. हेच एक दुष्ट कालचक्र आहे. आत्मप्रतीती शिवाय, त्या परमात्म्याच्या विराट शक्तीच्या ज्ञानाशिवाय तो सतत त्याच एका जन्म-मरणाच्या भोंवऱ्यात फिरत राहातो. ज्या परमात्म्याचे सदैव स्मरण, मनन, चिंतन असावे ते विसरून विविध स्थित्यंतराला प्रगती-परागती मानीत निवांत राहतो. जीवनाचे सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान व त्याप्रमाणे स्वच्छ सुंदर निरामय आचरण तो करीत नाही.

अज्ञानाचे पटल केवढे । अद्भूत सुंदर जगा एवढे ॥
वस्तुमात्र जरि जगात सुंदर । तरी क्षणोक्षणि नाश भयंकर ॥
जीव आपुले मूळ विसरला । मी तर माणूस म्हणू लागला ॥

तो पंचेंद्रिय जीव दुर्गुणी । विपरित मतिची तिथे पेरणी ॥

रानदांडगे पीक तेथले । कणाकणामधि प्रेम गुंतले ॥

प्रेम नव्हे तो भ्रम जीवाचा । जिवा जिवातिल चैतन्याचा ॥ 21 ॥

जितके मोठे विश्व तेवढेच मोठे अज्ञानाचे पटल आहे. ज्ञानाचेही विश्व तेवढेच आहे. त्या अज्ञानाने सुंदर वस्तूंचा नाश तेवढा ध्यानी येतो, उत्पत्ती ध्यानी येते. परंतु त्या वस्तुज्ञानाचे विराट् अनंत, अविनाशी, स्थिर असे स्वरूप मात्र कळत नाही, हेच मोठे आश्चर्य होय. जीवतत्वाचे जे अविनाशी स्वरूप आहे, नित्य स्वरूप आहे, त्यास विसरू न केवळ त्या जीवाच्या कर्मजन्य अवस्था म्हणजेच सत्य अशा भ्रमांत तो राहतो व त्याची सुख-दुःखे भोगतो. सूक्ष्मतेने न्याहाळले तर या विश्वातील अनंतानंत जीव-शक्तीचा प्रचंड चेतना प्रवाहच आपणाला दृष्टीस दिसून येतो. परंतु विपरीत बुद्धीने, मोहमय दर्शनाने भ्रमित होऊन "हा स्वकीय, हा परकीय" असा भ्रम त्यांच्या चित्तात वास करीत राहतो. या भ्रमामुळेच जीवाचे शिवाशी खरे मीलन घडत नाही.

जगी जडाशी जडता नाते । सत्य कळेना जड-जीवाते ॥

अमूर्त आत्मा मूर्त जीव तो । जड सहवासे भूढ बने तो ॥

तयास होते आत्मविस्मृति । आणि भ्रमे तो जडा भोवती ॥ 22 ॥

जीव-जडाचे जे अतुट नाते आज दिसून येते, त्याचे विज्ञानमय दर्शन त्याला घडत नाही. दोहोतील भेद, फरक, अंतर त्याला कळत नाही. हे भेदविज्ञान न झाल्याने अमूर्त आत्म्याला, अविनाशी आत्म्याला, सिद्धपरमात्म्याच्या रूपाने सदैव विद्यमान असणाऱ्या परमात्म्याला तो जाणून घेत नाही. आत्म्यालाच शरीराप्रमाणे मूर्त, विनाशी म्हणतो. ही जी त्याची आत्म-विस्मृती आहे तीच त्याला संसारात फिरवीत आहे.

जीव आणि जड आस्त्रव बंधन । संवर निर्जरा आणि मोक्ष पण ॥

सप्त तत्त्व हे ज्ञान जयाला । नसे जीव तो सुखास मुकला ॥

तिथेच विपरित मती उपजते । आणि झाकिते चैतन्याते ॥ 23 ॥

जीव आणि जड पदार्थांच्या संयोगाने कर्मपरमाणूंचा ओघ नित्य आत्म्याकडे येतो (आस्त्रव), त्या कर्मपरमाणूंचा आत्म-प्रदेशानी बंध होतो. त्या परमाणूंच्या बंधालाच खरे बंधून मानून व त्या बंधाप्रमाणे मिळणारे सुख-दुःख हे आत्म्याचेच आहे असे जाणून तो राहतो. हाच संसार. त्या बंधनातून मुक्त होण्याची जी प्रक्रिया आहे ती म्हणजे संवर. कर्मपरमाणू येणारच नाहीत, आकर्षित होणार नाही असा आचार-विचार म्हणजे संवर. आणि ज्या कर्मपरमाणूंचा बंध इ

ाला आहे, व जे आज सत्तेने अस्तित्वात आहेत त्यांना संयमाच्या व तपाच्या साधनांनी जर्जर करून टाकणे व त्यांचा निचरा करणे ही निर्जरा. अशा रीतीने तपाच्या पुरुषार्थाने सर्व पर-स्वरूप प्रवृत्तींचा सर्वथानाश म्हणजे मोक्ष या कर्मविनाशाचा मार्ग जो जाणत नाही, तो जागा होत नाही त्याला परमात्म्याची तहानच लागत नाही. खऱ्या सुखाला तो वंचित होतो. विपरीत बुद्धीचा असा हा माणूस स्वतःच्या चैतन्यावर स्वतःच पांघरुण घालीत असतो व दुःखी होतो. अनुपम सुंदर आत्म

चेतना । असुनि कळेना बद्ध जिवाना ॥

पुद्गल वा नभ धर्म अधर्महि । आणि पाचवे काल द्रव्य हो ॥

या पाचाहुन जीव भिन्न तो । परी जीव तो तिथेच भ्रमतो ॥ 24 ॥

महामोहिनी ही विपरीत मति । स्वतंत्र आत्मा गणी जिवाप्रति ॥

पुद्गल म्हणजे चलन वलन ते । इथे एक तर दुजे तिथे ते ॥

क्षणात गवसे क्षणात नासे । नाशिवंत जग जिवास भासे ॥ 25 ॥

असा अनुपम, सुंदर परमात्मा हृदयांतरी वास करीत असता ज्यांना तो कळत नाही, जे कळत असूनही तिकडे; वळत नाहीत ते सदैव बद्ध राहतात.

पुद्गल (जड), धर्म, अधर्म, आकाश, आणि काल ही पाच द्रव्ये या संसाराला, या लोकाला व्यापून आहेत. ती सदैव राहाणार आहेत. याहून जो वेगळ आत्मा आहे, त्याचे ज्ञान हेच खरे ज्ञान होय.

विपरीत बुद्धीने, मोहादिक विकारांनी मानवाची मती इतकी बद्ध, इतकी भारवलेली व भ्रांत झालेली आहे की ती आत्म्याचा स्वतंत्रपणे वेधच घेऊ इच्छित नाही. पौद्गलिक विश्व किंवा जड विश्व हे सदैव बदलत जाणारे. सुंदर गुलाब, जाई-जुई केवळ स्पर्शाने कोमेजणारे. सतत बदल हा पुद्गलाचा धर्मच आहे. त्या बदलासच तो आत्मा मानून बसतो व दुःखी होतो.

जग जडबुद्धी जीव नव्हे जड । परि जडतेतुनि सुटणे अवघड ॥

जीव जडाच्या धर्म स्वीकारी । परावलम्बन पाप आचरी ॥

सहवासातुनि स्वभाव घडला । दोष कुणाला काल गतीला ॥ 26 ॥

नभ अवलोकी काल गती ती । जीव जडाची कुसंगती ती ॥

सुख-दुःखी मी राव-रंक मी । गृह गोधन गणाधिपति मी ॥

मज कन्या सुत मज प्रिय कांता । अज्ञ सूज्ञ मी भाग्य विधाता ॥

देह लाभता मीच जन्मतो । आणि नासता मी पण मरतो ॥

जड वस्तुचा संग दुःखमय । परी जीव घे तियेच आश्रय ॥ 27 ॥

आत्माभोवती जड विश्वाच्या अशा घट्ट बेड्या पडल्या आहेत की जडातच आत्मा शोधण्यात मानव गर्क आहे. त्या बेड्यातून सुटका होणे अशा आत्म्यास फार अवघड आहे. स्पर्श, रस, गंध व वर्ण हे जे चार प्रमुख गुण पुद्गलाचे आहेत. तेच आत्म्याचे समजल्याने घडणारे परावलंबन त्याला कळत नाही. कालद्रव्य हे ही जडपदार्थच. परंतु मानवी मन या कालद्रव्या भोवतीच घुटमळते. जे घडते ते कालामुळेच अशी त्यांची श्रद्धा होऊन गेलेली आहे. खरे ह आहे की प्रत्येक द्रव्य, प्रत्येक वस्तू ही स्वभावानुसारच वागत असते. पण माणूस काळाला दोष देत बसून असतो.

अहंकाराला वशीभूत होऊन मानव या जडाच्या संगतीत सापडतो. मी सुखी, दुःखी, मी राव-रंक, मी ज्ञानी, मी-अज्ञानी, मी माझा भाग्यविधाता, मी पती, ही माझी पत्नी, माझी मुले-बाळे, या मी पणांत तो गुंतत राहातो. तो अहंकार किती क्षुद्र व अज्ञानीपणाचा आहे, याचे नित्य दर्शन घडूनही त्यास जाग येत नाही. जे दुःखकारक आहे त्यांचाच आश्रय घेण्यात, त्यालाच शरण जाण्यात त्याला मौज वाटते.

परवस्तुवर ममत्व जडते । तिथे जिवाचे सुख अवघडते ॥

नामवंत मी पुण्यवंत मी । स्वर्ग सुखाची धनी तोच मी ॥

जीव भ्रमे जरि किति बडबडला । तरि भव-बंधन तुटे शुंखला ॥

जीव जडाची सुटे शुंखला । तिथे आत्मसुख मिळे जिवाला ॥ 28 ॥

वैराग्याविण ज्ञान होईना । वैराग्याविण बंध सुटेना ॥

बंध मुक्तीचा मार्ग सुखाचा । स्वभाव सुंदर वैराग्याचा ॥

परि न विरागी मती रंगते । भव चक्रतचि सौख्य मानिते ॥

तिथे शुभाशुभ बंध कितीतरि । श्रमति निरंतर भव चक्र वरि ॥

त्यात भ्रमाने जीव गुंततो । शिव रू पाला विसरुनि जातो ॥ 29 ॥

परवस्तुवरील स्वामित्वभाव, ममताभाव निर्माण झाला की सुखाचा गाडा तेथेच अवरूद्ध होतो. मी कीर्तिमान, धनवान, ऐश्वर्यमान, पुण्यवान अशा लोभस भावनांच्या आहारी नित्य राहात जाऊन दुःखी होतो. सुख-दुःख बंधन त्याला सदैव बांधत असते. पण त्या बंधनाचे सम्यक्ज्ञान त्याला होत नाही. त्या परदास्याची शृंखला सतत आवळून असतांना देखील त्याला त्याचे भान

राहत नाही. जेव्हा त्याला बंधनाचे खरे स्वरूप कळेल व त्यातून सुटण्याचा मार्ग तो जेव्हा स्व-सामर्थ्याने स्वीकारेल तेव्हाच खऱ्या सुखाची एक सुंदर झुळूक त्याला स्पर्श करून जाईल.

आत्मजागृती म्हणजे वैराग्य. वैराग्य ही जागृत शक्ती आहे आत्म्याची. अत्यंत तेजस्वी तलवार बंधनाचे तुकडे तुकडे करून बद्ध ज्ञान-दर्शन गुणांना मोकळे करण्याचे ते एक दिव्य साधन. वैराग्य म्हणजे जीवशक्तीचा जागृत प्रचंड जलरस्रोत. मार्गात येणारे सर्व अवरोध-अडथळे दूर करणारा जलस्रोत. कर्मबंधनांची राख स्वच्छ धुवून आत्म्याचे महान् मंगल स्वरूप उघडून, उकलून दाखविणारे साधन. ते खरे खुरे वैराग्य अंतरंगात जन्मल्याशिवाय सरागतेची घाण धुवून जात नाही. सराग प्रवृत्तीला संसार छान वाटतो. कारण भोग त्याला अद्यापि प्रिय वाटतात. पिय-अप्रिय, हवे-नको, सुंदर-असुंदर असे द्वैत मनामध्ये ठेऊन संसाराची अवीट गोडी चाखण्यातच त्याला मजा वाटत असते. पुण्याची फळे चविष्टपणे खाण्यातही त्याला मौज वाटते. नव्हे पुण्यमय जीवनाच्या फळांचा उपभोग घेण्यातच खरा पुरुषार्थ आहे, अशी त्याची भाबडी समजूत होऊन राहते.

परमात्म्याची हाक ऐकू आली की वैराग्याचा प्रभाव अंतरंगात फैलावत जातो. सारे आत्मप्रदेश चैतन्याच्या प्रकाशाने न्हाऊन निघतात. ते शिवस्वरूप पाहाण्याला तो अधिर होऊन जातो.

- खंड 7 वा -

अनुपम सुंदर आत्मरूप ते । जिवा जिवामधि नित्य विहरते ॥
जीव जडाची घडे संगती । सगुण मनोरम विश्व प्रकृती ॥
त्या विश्वामधि अनंत प्रतिमा । गमे तय मधि तो जीवात्मा ॥
अमूर्त सुंदर ज्ञान रूप जरि । जीव प्रकृती भ्रमे भूवरी ॥
जीव आणि जड आस्रव बंधन । संवर निर्जरा मोक्ष तिथे पण ॥
मुक्त असुनि का जीव भ्रमावा । मुक्ती मार्ग तो तया न ठावा ॥ 1 ॥

आत्माचे सुमधुर, सुस्वर व अनुपम गीतांच्या लहरी प्रत्येक विद्यमान जीवनात निनादत राहतात. अनंत ज्ञानाच्या असंख्यात किरणांचा तेथे नित्य उदयच असतो. अस्त नसतोच. असे असता जीवाचे नाते जडाशी घडून आले आहे. त्यातूनच ब्रह्मस्वरूप आत्मा या विश्वात विविधरूप पांत आढळून येतो. अनंतानंत जीवातून आढळून येणारा हा जीवात्मा विविध प्रेताची,

विविधरू पे धारण करुन आहे. ही एक मोठी विचित्र गोष्टच आहे की हा आत्मप्रभू अशा संसारी स्वरू पात भ्रमण करीत आहे. त्याचे या संसार-परिभ्रमणांतून त्याला सुटता येऊ नये हीच मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

जगि जीवाच्या निजानंद मति । जगि परमात्मा मुक्त मनः स्थिति ॥
जित्या जीवनी विमुक्त जीवन । आत्म रू प ते न बंधन ॥
जीव सुखी पण पडे बंधनी । बंधनात त्या दुःख भोगुनी ॥
मुक्त व्हावया जरि धडपडतो । विपरीत मतिने पुनः भ्रमे तो ॥
मुक्त असुनि ही बद्ध म्हणविणे । बंधनात त्या सौख्य मानणे ॥
विपरीत मति ही सुटेल जेव्ह । भव बंधन हे तुटेल तेव्हा ॥ 2 ॥

स्वभावतः स्वतःच्याच आनंदमयतेत तन्मय होणारा मुक्तस्वरू प परमात्मा असा बंधनात कां सापडला ? एखादा वनराज, सिंह पिंजऱ्यात सापडावा व त्या पिंजऱ्यालाच त्याने स्वतःचे घर समजावे, पराक्रम विसरावा, प्रभुत्वशक्ती विसरावी, अशी त्याची अवस्था झाली आहे. त्याची मतीच विपरीत झाली आहे. जे जसे नाही, त्यावर त्याची श्रद्धा नाही व जे सत्य आहे त्याबद्दल त्याचा भ्रम असावा, ही आश्चर्य जनक गोष्ट खरी. स्वयमेव मुक्त असून बद्ध म्हणवून घेऊन, प्रभू असून दासत्व स्वीकारून जगण्यात खात्रीनेच कांही विपरीत बुद्धी त्यांच्या मनात वास करीत असली पाहिजे. ही विपरीत बुद्धी नष्ट झाल्याशिवाय त्याचे खरे स्वरू प त्याला कळणार तरी कसे ?

आत्म सुखी तो मुक्त महात्मा । जीव व्हायचा जगि परमात्मा ॥
कोण असे मी जया न कळते । कुठे असे मी जया न कळते ॥
मार्ग कोणत्या आत्म सुखाचा । तया न जगि या कळावयाचा ॥ 3 ॥
मी परमात्मा जगि जड बंधन । बंधनात मी म्हणुनि जीव पण ॥
जया जीवनी स्फुरे विरक्ती । तिथे आत्म-सुख आत्म-जागृती ॥ 4 ॥
सम्यग्दर्शन ज्ञान चारिते ते । निजानंद मति तिथेच स्फुरते ॥
तिलाच कळते जीव कोण तो । तिलाच कळते जीव कसा तो ॥
तिलाच कळते जगता का जड । तिलाच कळते जीवन अघवड ॥ 5 ॥
जीवजडाचा शत्रुमित्र ना । परि जड-बुद्धी भ्रमवि जिवांना ॥
तिथेच वादळ तिथेच लाटा । तिथेच आस्रव भाव करंटा ॥
तो भव सागर भावबंध तो । जीव जडाच्या गुणी गुंततो ॥ 6 ॥

अशा विपरीत बुद्धीमुळे स्वयमेव मुक्त परमात्मा असूनही आपण कोण आहोत याचे भान त्यास राहत नाही. शाश्वत सुखाचा मार्ग त्यास सुचत नाही. बंधनाची प्रक्रिया काय आहे, कां या संसार चक्रात आपण अडकलो हे त्यास न कळल्याने त्याचे परिभ्रमण सतत चालू आहे. बंधनाचे ज्ञान झाले की विरक्तीची सुखकर किरणे त्याच्या मनात पडू लागतात. आत्मरसाची गोडी त्याला वाटू लागते.

आत्म्याचे महत्वाचे गुण आहेत. सम्यक् श्रद्धा, सम्यक् ज्ञान व सम्यक् चारित्र्य. या तीन गुणांचा पिंड म्हणजेच आत्मा, अशी एकदा प्रचीती आली की आनंदाचे असंख्य स्रोत हृदयांतरी उसळू लागतात. विराट जीवशक्तीचा बोध होऊ लागतो. जीव-जडाचे खरे स्वरूप उकलत जाते.

जीव व अजीव (जड) यांचे परस्पर वास्तविक कांही शत्रुमित्रत्वाचे नातेच नाही. दोन्ही पदार्थ स्व-गुणांच्या ठायी एकरूप एकमेकांना कांही सुख-दुःख द्यावे असा त्यांचा स्वभावच नाही. परंतु जड (पुद्गल) पदार्थांच्या आश्रयाने प्रचंड वादळ होते. लाटा उसळतात. कर्माचा आस्त्रव-बंध तेथेच होतो. आणि संसाराचा पसारा वाढत जातो. अशी या जीव-जडाची संगत.

बंध मुक्ती ज्ञान जयाला । संवर निर्जरा घडे तयाला ॥
विपरित मति तरंग नाना । जगि भ्रमविते जिवा जिवांना ॥
जीव जाणता अति सुविचारी । आस्त्रव आवरि बंध निवारी ॥
संवर निर्जरा नाव तयाते । जीव विवेकी वरित मुक्तीते ॥ 7 ॥
जिथे त्याग हा तिथे विरक्ती । सुखी जीव ती निजानंद मति ॥
जीव मुक्त तो मुक्त व्हायचा । परि न लाभ का घडे मुक्तीचा ॥
ती विपररित मति कालविते विष । अहं बुद्धिचे मनात किल्मिष ॥ 8 ॥

ही नैसर्गिक अहं भावना । जगी भ्रमविते जिवा जिवांना ॥
जीव जडाचा वरुनि धर्मगुण । म्हणे मुक्त मी महामूर्ख पण ॥
भाव जिवाचे भाव जडाचे । तिथे नांदते द्वैत सदाचे ॥
जगि पंचेन्द्रिय जीव भाव तो । विषय कर्दमी सदैव रमतो ॥
कुदेव तेथे कुधर्म कथिती । आणि कुगुरु ते विविध प्रकृती ।
नाव तयांना देव-धर्म-गुरु । निवडुंगाला म्हणति कल्पतरु ॥ 9 ॥

परंतु ज्याच्या हृदयांत गंध बंध कसा होतो याचे ज्ञान होते, तेथेच मुक्तीची वाटचाल सुरू होते. कर्माचा संवर, कर्माची निर्जरा तिथेच सुरू होते. विपरित बुद्धीने नाना तरंग या जीवांना

संसारत भ्रमण करावयास लावतात. पण बोध-शक्ती, ज्ञान-शक्ती जागृत झाली की आस्रव-बंध याचे निवारण आपोआपच होते. दीप पेटला की अंधार जातो तसा.

अशा आस्रव-बंधाचा अंतरंगातून त्याग होताच एक छानसा विरक्तीचा म्हणजेच आत्मसंतुष्टतेचा भाव फुलून येतो. तोच हृदयातील परमात्म्याच्या सुगंधास पसरवितो. सारे जीवन संगीतमय होऊन जाते. मुक्ती तर जीवाची प्राणसखी. पण तिचा लाभ, तिची प्राप्ती एवढी दुर्लभ कां ? असा प्रश्न उठतो. त्या महर्षी आदिजिन सांगतात की जीवाची जी विपरित बुद्धी आहे. तीच त्या संबंदात विष कालविते. अहंकार उत्पन्न होतो. विश्वाचे संचालकत्वच जणु जीवाने घेतले असते. "मी" आणि "माझे" या अहंकार बुद्धीने सारे जीवन-कोंब जळून जातात. खऱ्या अर्थाने जडाचा स्वभाव वेगळ, जीवशक्तीचा स्वभाव वेगळ, त्या दोहोंत जमीन-अस्मानाचे अंतर. परंतु जडाश्रित बुद्धीमुळे सान्या जगाच्या उठाठेवी करीत पांच इंद्रियांच्या व मनाच्या विविध लीलेत ती रमतो. लोभामुळे कुदेव, कुगुरु व कुशास्त्र यांच्या आहारी जाऊन स्वतःचे स्वत्व हरवून बसतो. वरू न देव, गुरु दिसणारे व त्यांच्याठायी कल्पतरू ची कल्पना करणारा हा जीव निवडुंगाला शरण जातो.

देव धर्म ते आत्म घातकी । आणिक गुरु ते महा पातकी ।

जिथे न सम्यग्ज्ञान न दर्शन । तिथे चरित ते असेल कोटून ॥

सम्यग्दर्शन ज्ञान चरित ना । जगी जीव ती मुक्त होईना ॥ 10 ॥

देवाची पूजा कोणत्या तरी आशेने, प्रापंचिक इच्छेने, लोभाने करणे ही त्या देवकल्पनेची विटंबना आहे. ही देवूमढता आहे. देव म्हणजे आत्मदेव. आत्माच परमात्मा आहे, व त्या आत्मदेवतेचा साक्षात्कार घडणे हा धर्म, केवळ एका विशिष्ट देवाचा, धर्माचा स्वीकार केला तर जीवन समृद्ध होत नाही. जीवनाचा उद्धार तर आत्म्याच्या उद्धाराने होतो. तसे न झाले तर देव, धर्म, व गुरु, हे आत्मघातकीच ठरतील. कारण केवळ बाह्यतः धर्मकाण्डाचे पालन करीत राहू तर जीवनाचे सम्यक् विराट दर्शन होणार नाही. जीवनाचे खरे ज्ञान होणार नाही आणि आचरणही सम्यक् राहणार नाही आणि दर्शनज्ञान व चारित्र्य या शिवाय मुक्तीही मिळणार नाही.

आत्म सौख्य ते अति हितकारी । आकुलता ती सर्व निवारी ॥

आकुलतेचा नाश सौख्य ते । सम्यग्दर्शन ज्ञान चरित ते ॥ 11 ॥

सत्यार्थाच शिखर मोक्ष तो । निश्चय मार्गे मोक्ष मिळे तो ॥

निश्चय मार्गी हवी साधना । गुण व्यवहारे साध्य जिवाना ॥

या सर्वाहुनि अतीत मुक्ती । स्वतंत्र आत्मा आत्म प्रचीती ॥ 12 ॥

निज आत्म्यावर सदैव श्रद्धा । निज आत्म्याची ज्ञान संपदा ॥

निज आत्म्यातचि सदैव रमतो । हा तर निश्चय मार्ग गमे तो ॥

व्यवहाराचा मार्ग तिथे पण । परी कळेना दृढ श्रद्धे विण ॥ 13 ॥

साधकाला तर आत्मसौख्य हितकारी आहे. कारण असाच श्रावक, साधक, सर्व प्रकारची आकुलता सोडून देतो. कारण सम्यक्दर्शनाने, आत्मसौख्याच्या पहिल्या-वहिल्या किरणांनीच आकुलतेचे काळेकुट्ट मेघ दूर होऊ लागतात. सत्यार्थ प्रतीती हाच खरा मोक्षमार्ग आहे. त्या मार्गाने जायचे तर तपस्या, साधना याचा आश्रय करायला हवा. व्यवहार मार्ग तोच जो निश्चय मार्गाकडे नेतो. इतर प्रापंचिक मार्ग हे पुनः पुन्हा संसारात भटकायला लावतील. खरे तर सत्यार्थ तर निश्चयमार्ग व व्यवहारमार्ग यांच्याही पासून अलिप्त आहे.

म्हणून स्वतःच्या आत्म्यावर प्रगाढ श्रद्धा, त्या आत्मशक्तीचे सूक्ष्म ज्ञान व त्या आत्म्याची रती-आवड या मध्येच साधक रमतो. साधक व्यवहार व निश्चय यांच्या द्वैतातही रस घेत नाही. कारण आत्मप्रतीती शिवाय त्याला कशातच रस वाटत नाही. म्हणून साधक आपले जीवनातील सारी उर्जा, सारे सामर्थ्य एकवटून आत्मसाधनेतच दंग असतो.

जगि जीवादी सात तत्व ते । व्यवहारी मन मानि तयाते ॥

खरे देव गुरु आणि शास्त्रही । त्यावरि श्रद्धा सदैव राही ॥

सम्यग्दर्शन म्हणती तयाला । तत्व मान्य जगि व्यवहारा ॥ 14 ॥

खरे देव गुरु आणि शास्त्र ते । ज्ञान तयाच्या मनात ठसते ॥

सम्यग्ज्ञानी तो व्यवहारी । ज्ञान मार्ग तो सदा आचारी ॥

सत्यदेव तो कळे तयाला । सत्यवादि गुरु पुज्य तयाला ।

सत्शास्त्राचे ज्ञान अंतरी । विहित कर्म तो नित्य आचारी ॥

सत्य अहिंसा व्रताहारि तो । जिवा जिवा वर करी प्रेम तो ॥

तयास सम्यक् चरित्र म्हणती । जगि व्यवहारी रीत रम्य ती ॥ 15 ॥

परंतु जे नुकतेच साधक झाले आहेत, जैनधर्मावर ज्यांची प्राथमिक श्रद्धा आहे तो खरा देव, गुरु व केवळीप्रणीत शास्त्र प्रमाण मानून श्रद्धा ठेवतो. ही प्राथमिक अवस्था व्यवहारातच मोडते. ही तर साधकाची सुरुवात आहे. खऱ्या देवाची, गुरु ची व शास्त्राची श्रद्धा, भक्ती हा व्यवहार आहे. येथेच थांबायचे नाही, त्या तिघांनी प्ररुपिलेला आत्मधर्म, आत्मप्रिती हीच अंतिमतः

आपले ध्येय आहे. असा व्यवहारधर्म खरा व्यवहारधर्म आहे, कारण अंतिम लक्ष, अंतिम ध्येय निश्चिती त्याच ठिकाणी केली जाते.

चैतन्याची विविध प्रेरणा । कर्म कर्मफल ज्ञान चेतना ॥
कर्म आपुले भोगिति प्राणी । परि निराळा मनुष्य त्याहुनि ॥
तयास असते मनो-भावना । पाप पुण्य ते कळे तयाना ॥
तया लाभते कर्माचे फळ । पवित्र कोटे कुटे अमंगल ॥
श्रेष्ठ तयाहुनि ज्ञान भावना । तिथे नांदते आत्म प्रेरणा ॥ 16 ॥

भंगवती चेतना ही आत्म्याच्या विविध गुणांचे दर्शन घडविते. कर्मपरमाणूचा आश्रय करून या कर्मपरमाणूच्या सहाय्याने चेतनेच्या अधोमुखी पुण्य-पापात्मक फळांचे वेगवेगळ्या रसांचा आस्वाद तीच अशुद्ध चेतना घ्यायला लावते. विपरीत श्रद्धेमुळे विपरीत ज्ञान व त्यामुळे विपरीत आचरण असा तिढा ती चेतनाच घालते. जणु चेतनेने मानवाला घातलेले ते कोडेच आहे. अशा रीतीने स्वयमेव आत्मचेतना जेव्हा अधोमुखी होते, मलीन होते, पराश्रित होते तेव्हा विविध कर्माची फळे पुण्य-पापात्मक रीतीने भोगावी लागतात.

परंतु जेव्हा तीच चेतना स्व-चा आश्रय घेते, आत्म्याच्या अनंत शक्तीचा तिला प्रत्यय येतो, तेव्हा ती प्रचंड वेगाने सर्व पराश्रयाची बंधने तोडून आत्मसूर्याकडे झेप घेते. हा चेतनेचा जणु एक खेळच आहे.

प्रसन्न आत्मा शुद्ध सुलक्षण । कर्मफलाचे तिथे न बंधन ॥
घडे कर्म तरि तिथे न इच्छा । परमात्म्याची शुद्ध सदृच्छा ॥
जीव सदाचा असे ज्ञानमय । स्वभाव दर्शन चरित निरामय ॥
निजरूपाला स्वये विसरतो । कर्म बंधनामधि सापडतो ॥
राग लोभ भयं बंध तयाचे । गढुळ करिती ज्ञान तयाचे ॥
तुरुं गात त्या करी पदार्पण । कर्मबंध हे अति प्रिय मानुन ॥ 17 ॥

प्रसन्नात्मा हे आत्म्याचे मोठे सुंदर बिरू द आहे. शुभ लक्षण आहे. कर्म, कर्मफले वा कर्मबद्ध चेतना प्राप्त असतांनाही त्यात ती न रमल्याने नित्य प्रसन्न आहे. त्या प्रसन्नात्म्याचे वैभव अविच्छिन्न, निरंकुश व सार्वभौम आहे. तो आत्मा जेव्हा आत्मरत असतो. तेव्हा त्याला कर्माचे बंधन घडत नाही. स्वतःच्या निरामय ज्ञान-दर्शन व चारित्र्य या गुणातच तो रमतो.

परंतु जेव्हा तो आत्मविन्मुख होतो, तेव्हा मात्र कर्माची बंधने त्याला जखडून टाकतात. एखाद्या बे-सावध अवस्थेत शिकार घडावी तसे त्याचे होते, अशा बेसावध, प्रमत्त क्षणात आत्म्याला कर्मबंधाचे दुःख भोगावे लागते.

जीव स्वभावे विरक्त होतो । वैभाविक गुण कर्म भाव तो ॥

अज्ञानाने जीव जखडला । काया वाचा मने गुंतला ॥

आत्म प्रदेशी घडते स्पंदन । तिथेच सूक्ष्म कर्माणू पण ॥

बंध तयाचा महा विकारी । करी आक्रमण जिव जिवावरि ॥

तवा तापला त्यावर पाणी । पडे क्षणामधि जात जळोनी ॥

तोच जिवाचा कर्मबंध तो । जगतो मरतो पुनः जन्मतो ॥ 18 ॥

परापासून विभक्त होण्याचा व स्व-उन्मुख होण्याचा विरागी स्वभाव आत्म्याचाच आहे. आत्म्याचे जे असंख्य प्रदेश आहेत त्यात क्रोधादि विकारांनी स्पंदने घडतात. त्या स्पंदनांनी कर्मपरमाणू अदृष्ट होतात व त्या परमाणूंचे आत्म-प्रदेशाशी नाते जुळू लागते. काया, वाचा, मने करून त्यांची परस्परंशी मैत्री होते. ही मैत्री युगानुयुगे चालू राहते. दोघांत जणु एकरू पताच आहे, असा भ्रमही निर्माण होतो. त्यामुळे जन्म-मरणाचे चक्र तसेच चालू राहाते.

अज्ञानातिल अणु परमाणू । आत्म शक्तिशी झुंज घेति जणु ॥

तिथेच पुद्गल विभावना ती । आत्म शक्तिचा घात इच्छिती ॥

ज्ञानावरणे ज्ञान झाकते । दर्शन कर्म दृश्य लपे ते ॥

ढळवित श्रद्धा मोहनीयता । चरित्र चाळवि मोहनीयता ॥

शक्ति असेना अंतराय तो । वीर्य टिकेना अंतराय तो ॥

दान येईना लाभ घडेना । भोग आणि उपभोग होइना ॥

घडे घात पण कळू न देई । अंतराय तो करि नवलाई ॥ 19 ॥

वेदनीय ते कर्म दुधारी । कुठे देई सुख दुःखहि भारी ॥

आत्म सुखाचा लेश न तेथे । मिळेल कैसे प्रपंचात ते ॥

नाम कर्म ते देह रचियला । आयु कर्म तो जगू लागला ॥

जिथे तिथे ते जीव शरीरी । आयुष्यावर मदार भारी ॥ 20 ॥

नाम कर्म जगि क्षणाक्षणाचा । खेळ दाखवी स्थिति गतीचा ।

कुंभाराचे जणू चक्रते । फिरे चांगले कधी वक्रते ॥

तिथे मूक्तिका कुंभ किती तरी । तोच जीव हा शरीर धारी ॥ 21 ॥

असे घडले तरी आत्म्याची वीर्यशक्ती ज्ञान शक्तीला जागे करीत राहते, बंध होत असला तरी अ-बंधाची किमाय ही ज्ञानशक्ती करते. ज्ञानशक्ती हळुहळु जागृत होऊन कर्म, कर्मफल व कर्मबंधाची कारणे यांचा शोध घेऊन त्यावर आक्रमण करते. ती ज्ञानशक्ती मग स्वतंत्र होऊनच निर्णय घेते. कुणाचा म्हणून ती आधार घेत नाही. सारे आधार निराधारच आहेत. नव्हे तसे असतातच. परमात्मा स्वतः होऊन अशा आत्म्यात परिवर्तन घडवून आणतो. परमात्म्याचा स्वभावच आहे. कारण परमात्मा हा शाश्वत आहे. जे शाश्वत नाही ते सतत बदलते. राग, लोभ, द्वेष हे शाश्वत नसतात. ते क्षणभंगुर म्हणून त्यात परमात्मा कसा असणार ? परमात्माच आत्म्याला सर्व परकीय बंधनातून मुक्त करतो. आत्म्याच्या पराशक्तीत मग कसलाही व्यत्ययअंतराय येऊ शकत नाही. ज्ञानाला आवरण घालणारे कर्मपरमाणू असोत की दर्शन शक्तीला बंधन घालणारे असोत, की मग सुख-दुःखात्मक वा लाभालाभात्मक परिणाम दाखविणारे कर्मपरमाणू असोत, मोहात टाकणारे असोत, त्या सर्व कर्मपरमाणू पासून आत्म-तत्व वेगळे आहे. असा निर्णय झाला की मग कर्मपरमाणूंच्या स्पंदनातील जोरच कमी होऊन जातो. जळालेली दोरी ज्याप्रमाणे बांधण्याची शक्ती गमावून बसते त्याप्रमाणे कर्मबंधनाची स्थिती होते. कर्म राहातात पण त्यांचा जोरच कमी जातो.

तसेच नाम, गोत्र इ. कर्म परमाणू असतात. कुंभाराच्या चाकावर जशी अनक आकाराची भांडी तयार होतात, त्याप्रमाणे अनेक आकारामध्ये जीवात्मा जन्म घेतो. आकार-प्रकार वेगळे पण जीवात्मा सारखाच. हे सर्व आकार-प्रकारही बुडबुड्या प्रमाणे क्षणभंगुर असतात. त्या बुडबुड्यात कांही नसते. एक शून्य हवा असते. तसेच शरीराच्या नानाप्रकारात एक चैतन्यमय आत्मा विराजमान असतो. त्या चेतन राजाचे विस्मित करणारे खेळ नामकर्म व गोत्रकर्म यांच्या मदतीने चाललेले असते. जीवात्मा कधीच उच्च-नीच नसतो. पण शरीराच्या व त्यानुरू प आचार-विचारांनी, संस्कारांनी तो उच्च-नीच ठरतो.

श्वासोश्वासी पुद्गल लक्षण । तिथे इंद्रिये आणि तिथे मन ॥

रंग रू प रस गंध कांति ती । स्थिर अस्थिरता भाव निर्मिती ॥

तिथे शुभाशुभ कर्म बंध ते । यश अपयशही तया बाधते ॥

गोत्र कर्म जगि प्रपंच वाढे । जित्या जिवाचे तिथे पवाडे ॥

कुटे उच्चता कुटे नीचता । कुटे बंध वा बंध मुक्तता ॥

कर्म बंध हे जगी नांदती । तीच अष्टधा कर्म प्रकृती ॥ 22 ॥

जीवात्मा शरीराचा आश्रय घेऊन प्राणवायूच्या सहाय्याने जगत असतो. इंद्रिये आणि मन यांचा ही आधार घेऊन व रस, गंध, वर्ण व स्पर्श यांनाच जीवात्मा समजून तो जगत राहतो. या अशा पद्धतीने जगण्यात शुभ आणि अशुभ कर्मे करीत राहातो. या अशा आठ प्रकारच्या कर्म परमाणूंनी सदैव बद्ध होण्यात त्याला मोठी मजा वाटत आली आहे. परमात्म्याच्या जीवनाची त्याला ओढ वाटत नाही. त्याची हाक ऐकू येत नाही. अहंकार सुटत नाही. म्हणून दुःखही सुटत नाही सुखासाठी बाहेर पडतो पण दुःखच वेचत राहातो.

किती वदावी कर्म कहाणी । जीव जाणता तो अज्ञानी ॥

अज्ञानाचे घालि आवरण । ते जगि पुद्गल द्रव्य विलक्षण ॥

जीव होत जव राग द्वेषी । भाव शुभाशुभ होती तयासी ॥

तिथे प्रगटती विकार नाना । मोहिवितो ते जिवाजिवांना ॥ 23 ॥

पुद्गल शक्ती महा मोहिनी । जीव विकारी तिथेच भुलूनी ॥

तो कळसूत्री बने बाहुली । पुद्गल करणी जिवा भोवली ॥ 24 ॥

कुणी घालिती दुधात पाणी । आणि प्राशिती दूध मानुनी ॥

परंतु नोहे शुद्ध दूध ते । पुद्गल करणी जिवा मोहिते ॥ 25

अशी आहे जीवाची कहाणी, किती सांगावी त्याची ही कहाणी उपजणे-मरणे घडत आहे. पण या अवस्थांतरांत दडून असलेले विराट अस्तित्व, परमात्म्याचे अस्तित्व, त्याच्या लक्षात येत नाही. लाटा दिसतात नष्ट होणाऱ्या. परंतु त्याच्या खाली असलेला चेतन समुद्रावरील लाट आहेत. त्या क्षणभंगुर आहेत. त्या अनेक विकारात, विचारात स्थित राहूनही जो आत्म्याचे विराट अस्तित्व पाहातो, तोच मुक्त होण्याची शक्यता आहे. आत्मव्रंतीचा समय तेव्हाच येतो. पुद्गलाची शक्ती ही अनंत खरीच. परंतु आत्मशक्तीला ती कधीच पराजित करू शकत नाही. आजला जरी जीव-जडाची संगत दिसत असली तरी दोन्ही वेगवेगळे व वेगवेगळ्या गुणधर्माचे आहेत. पाणीदार दूध पितांना हे जाणवतेच की हे दूध पाणीमिश्रित आहे. विशुद्ध दूध नाही.

दूध निराळे निराळेच जल । कर्म बंध हे घडवित पुद्गल ॥

मेघ वृष्टि हो भूतलि पाणी । सृष्टि बहरते फुला फळांनी ॥

ती नैसर्गिक घडते घटना । तेवि बंध हे घडति जिवानां ॥ 26 ॥

निमित्त नैमित्तिक हे बंधन । जीव सुटेना कधी तयातुन ॥

जीव प्रकृती भाव तिथे ते । गुण कर्माचे बंधन घडते ॥

उपशम सत्ता नाश तिथे क्षय । उदय जिथे तो प्रपंच अक्षय ॥ 27 ॥

दूध वेगळे, पाणी वेगळे, तसे जीवात्मा वेगळा व पुद्गल परमाणू वेगळे. आकाशातून मेघधारा बरसतात पण सृष्टी नववधूसारखी सजून जाते. कुठे पाणी व कुठे निसर्ग. दोघांचा संबंध येतो व एक नवेच विश्व निर्माण होते. तसेच जडसृष्टीचाही जीवात्माचा संबंध येतो व एक नवी सृष्टी जन्मते. पण हा संबंध संयोगाने झाला आहे. वास्तविक दोन्ही भिन्न आहेत.

कधी कधी या कर्मपरमाणूंच्यामुळे उदयास येणाऱ्या सुख-दुःखाचे बंधन ढिले होते. त्या कर्मपरमाणूंची सत्ता आत्मसत्तेवर चालत नाही. असाही एक भाग असतो. रोग दबला म्हणजे नष्ट झाला असे नसते. तो पुनः उद्भवतो. म्हणून आत्मशक्तीचे पूर्णतः उद्घाटन झाले तरच कर्मक्षय संभवतो. आत्म्याशी जितक्या प्रखरतेने समर्पण होईल, जितक्या तीव्रतेने परमात्म्याची तहान लागेल, तितकाच कर्मबंध कमी व कर्मक्षय जास्त.

काहि नासते काहि राहते । उरे तयातुनि उदय पावते ॥

उदय पावते कर्माचे फळ । कधि होइना जीवन निर्मळ ॥

अशुद्ध तेथे उरे भाव तो । तो परिणामी बंध पावतो ॥

देह वचन मन पंचेंद्रिय ते । श्वास आणि आयुष्य तिथे ते ॥

दश प्राणांनी जीवन जगतो । जगुनि जीवनी प्रपंच करितो ।

चैतन्या मधि वसे शुद्धता । चिर परिणामी विशुद्ध सत्ता ॥

तीच चेतना विशुद्ध जीवन । जीव-भाव तो महा विलक्षण ॥ 28 ॥

कर्म परमाणूतील शक्तीपैकी कांही शक्तीचा पराजय होतो. कांही शक्ती परास्त होतात. कांही अद्यापि जागृत असतात. ज्या शक्ती जागृत आहेत. त्या पुनः उचल खातात. जीवात्म्याला मोहमयी दुनियेत न्यायाचा, जीवात्मा विसरू न संसारिक वातावरणांत पुन्हा रमविण्याचा प्रयत्न त्या करतात.

बंधमय जीवनात दशप्राणांनी त्यांचा आश्रय घेऊन पुनः जीवन सुरू होते. अशा रीतीने आत्म्याची शुद्धता व परपदार्थांच्या आश्रयाने, सहकार्याने येणारी अशुद्धता यांचा संघर्ष चालूच असतो.

जीव चेतना तया ज्ञान ते । तिथेच दर्शन सदैव घडते ।

स्व-पर वस्तुना स्वये जाणतो । स्व-पर वस्तुना स्वये पाहतो ॥
 तीन काल वा तीन लोकही । अखंड ज्ञानी क्षणात पाही ॥
 प्रत्यक्षामधि आत्म्याचा गुण । पराधीनता परोक्ष लक्षण ॥
 ऐकुनि शिकणे परोक्ष मति ती । इंद्रिय मन ते सहाय्य करिती ॥
 स्वयंपूर्ण ते सम्यक्दर्शन । आत्म जागृति पुण्य परायण ॥
 सम्यक्दर्शन सहित सुमति ती । सुमति ज्ञान ते पुण्य प्रचीती ॥ 29 ॥

जीवन चेतनेच्या अंतरंगात सदैव वास करणारी प्रभुत्व शक्ती ही पुनः परमात्म्याचे दर्शन घडविते ज्ञानाग्नी चेततो. कौबल्य शक्ती ही आत्म्याचीच शक्ती आहे. तिन्हीकाल व तिन्ही लोकांतील चराचर वस्तूंना जाणण्याचे, पाहण्याचे सामर्थ्य त्या कैबल्यात आहे. पराच्या सहाय्याने जाणणे हे वस्तुतः परोक्षज्ञान आहे, पाच इंद्रिये व मन या साधनांनी जे ज्ञान होते ते परोक्षच होय व आत्म्याच्या सहाय्याने जे ज्ञान होते प्रत्यक्ष आहे. केवळ साधनावरून हे वर्णन आहे.

सम्यक्दर्शन, सम्यक्ज्ञान व सम्यक् चारित्र्य या तिहींच्या एकतेने आत्म्याचे खरे स्वरूप पात आहे.

मिथ्यादर्शन जगी कुमति ती । जिवाजिवाची अधोगती ती ॥
 सुश्रुत ज्ञानी शुद्ध संहिता । करि जिनवाणी प्रसन्न चित्ता ॥
 गृहस्थ मुनिची तिथेच चरिते । धर्म आणि आचार ग्रंथ ते ॥
 द्रव्य गुणासह तत्त्व विवेचन । त्रिलोकातले अमृत दर्शन ॥ 30 ॥

अज्ञानामुळे, मोहामुळे ज्ञान, दर्शन व चारित्र्य या तीहीतही अशुद्धपणा येतो. एखाद्या मद्य पिणाऱ्याने जरी आईला आई म्हटले व ते सत्य भासत असले तरी पण. त्याने ते दारू च्या नशेत म्हटले असल्याने खरे नसते. तसेच मोही माणसाने सत्य स्वरूप कथन केले तरी ते असत्यच जाणले पाहिजे. कारण मोहित बुद्ध ही संसारात नित्य परिभ्रमणास कारणीभूत ठरणारी आहे. म्हणून मोही माणसाने लिहिलेली शास्त्रे ही कुश्रुती होय.

भगवंताची दिव्यध्वनी ती । द्रव्य-श्रुते जगि ओळखिते ती ॥
 भाव श्रुताने निजात्मा प्राप्ती । अनित्य मिथ्या श्रुती कुमति ती ॥
 जरी सुश्रुती तिथे भेद पण । विकल्प तेथे करी ज्ञान धन ॥
 घडेल तेव्हा आत्म प्रचीती । साक्षात्कारी निजानंद मति ॥
 निजानंदि त्या भेद कोटुनी । नमति इंद्रिये मन हि उन्मनी ॥

चैतन्यामधि नुरेच जडता । भेद मावळे अखंड सत्ता ॥ 31 ॥

अवधिज्ञाने कळे पूर्वभव । आत्म प्रभावे भविष्य संभव ॥

ही मर्यादित ज्ञान संपदा । पुद्गल द्रव्या कळे सर्वदा ॥

मन-पर्यायी ज्ञानि चांगला । अणू अणूची ओळख त्याला ॥

केवलज्ञानी विशुद्ध आत्मा । तो अरिहंत प्रभु परमात्मा ॥ 32 ॥

त्रिकालज्ञ तो त्रिलोक ज्ञानी । ज्ञान जगा हो तया पासुनी ॥

ज्ञान मुर्ति ती अनंत वैभव । दृश्य जगाचा होत पराभव ॥

त्याच पराभवि विश्व सुखावे । तिथेच शांती सहज स्वभावे ॥ 33 ॥

केवल ज्ञानी जीव धन्य तो । स्वातंत्र्याचा भोग भोगितो ॥

जीव जगातिल स्वतंत्र व्हावा । जीव जगातिल सुखी असावा ॥

म्हणुनि सुखे जगि विहार करितो । जगदोद्धारक तीर्थकर तो ॥

तो तीर्थकर इथे तिथे ही । सिद्ध शिलेवर सुस्थिर होई ॥ 34 ॥

जीव आणि जड आश्रव बंधन । संवर निर्जरा आणि मोक्ष पण ॥

दृढ श्रद्धेची हवीच संगत । जिवा दाविती जरी मोक्ष पथ ॥

देह धारि मी म्हणवित जगती । तो बहिरात्मा जीव मूढमति ॥

अंतरात्म मति त्याहुनि ज्ञानी । उत्तम मध्यम कनिष्ठ कोणी ॥

जीव जडाहुनि असे निराळ । स्फुरे अंतरी ज्ञान तयाला ॥

उत्तम यतिवर निजात्म बोधी । निर्विकल्प तो साधि समाधि ॥ 35 ॥

केवलीनी सांगितलेला उपदेश चार प्रकारात विभागला गेलेला आहे. त्यात पुराणपुरुषांची कथा, चरित्र इ. प्रथमानुयोगात येतात. द्रव्यानुयोगात लोका-लोकांस व्यापून असणाऱ्या सहा द्रव्यांचे वर्णन करणारी शास्त्रे येतात. करणानुयोगांत करणशास्त्रे येतात. चरणानुयोगात श्रावक व मुनी यांच्या नित्य-नैमित्तिक आचारांचे वर्णन येते. या व्यतिरिक्तही आगम व परामागम अशी ही विभागणी आहे. पण हे सारे द्रव्यश्रुत आहे. म्हणजे ग्रंथारू ढ जिनवाणी आहे. भगवंताची सारीच देशना ग्रंथबद्ध होऊ शकत नाही. बरीचशी देशना ग्रंथारू ढ होऊ शकली नाही.

यातही आणखी एक महत्त्वाचा विचार भगवान आदिनाथांनी सांगितला आहे. तो म्हणजे प्रत्येक जीवात्मा हा ज्ञानगुणाने स्वयंप्रकाशित असतो. त्याच्याही हृदयांत एक श्रुतज्ञान उमललेले असते. त्या आत्मजात श्रुतज्ञानाला भावश्रुत अशी संज्ञा आहे. केवळ द्रव्यश्रुताला वंद्य मानून माणूस

आपल्या भावश्रुताला विसरून जाईल म्हणून तिकडेही अंगुलीनिर्देश भगवंतानी केला आहे. हे भावश्रुत जीवात्म्याला परमात्म्याप्रत जाण्यास मदत करीत असते. खरी प्रेरणा त्या भावश्रुतातून मिळत असते. ते भावश्रुत देखील वंदनीय होय.

तसेच ज्ञानगुण एक अखंड असला तरी कार्यपरत्वे त्यांचे 5 प्रकारे कल्पिलेले आहेत. 1) मतिज्ञान, 2) श्रुतज्ञान, 3) अवधिज्ञान, 4) मनःपर्यय आणि 5) केवलज्ञान. यातील मति, श्रुति, अवधि ही ज्ञाने मिथ्या ही असू शकतात. म्हणून त्यास कुमति, कुश्रुति व कुअवधि असे संबोधन आहे. मति व श्रुति ही इंद्रिय व मन सापेक्ष आहेत. बाकीची तीन आत्मसापेक्ष आहेत. इंद्रियांची शक्ती सीमित, मर्यादित व सदोष असते म्हणून मतिज्ञान व श्रुतज्ञान याबाबत प्रत्येक जीवात तरतमभाव (कमी-अधिकपणा) आढळतो.

अवधिज्ञान हे आत्मसापेक्ष असून भूत-भविष्यातील कांही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत वस्तूचा शोध घेऊ शकते. हे ज्ञान स्वर्गातील देवांना, नारकी जीवांना व तीर्थकराना जन्मतःच असते.

मनःपर्यय ज्ञानामुळे दुसऱ्यांच्या मनातील भाव-भावना व विचार विकार कळू शकतात. हे ज्ञान ही आत्म्य शक्तीने होते. केवलज्ञान म्हणजे ज्ञान शक्तीचे संपूर्ण दर्शन. केवल्य एवढे विराट आहे की यच्चयावत सर्व चेतन-अचेतन पदार्थांच्या वर्तमान भूत-भविष्यातील सर्व अवस्थांचे एकाचवेळी ज्ञानही होऊ शकते. ती आत्म्याची अचिंत्य शक्ती आहे.

कैवल्यानुभूती ही प्रत्येक साधकाची सारखीच अनुभूती आहे. सारे विश्व म्हणजे केवली व केवली म्हणजेच सारे विश्व असे समीकरण होऊन जाते. ज्ञात-अज्ञाताच्या सीमाच तेथे नसतात. म्हणून अशा उच्च अवस्थेच्या आत्म्याने सांगितलेले तत्त्वज्ञान, जीवनदर्शन हे प्रमाण मानण्यात प्रत्यवाद नाही, असा साधुजनांना अभिप्राय आहे.

कैवल्याच्या प्राप्तीला धर्म-पंथ-रंग-देश इ. आड येत नाही. केवल्य ही अवस्था सर्व जीवात्म्याचे ठायी सुप्त रीतीने असतेच. ही जी शक्यता दर्शविली गेली तीही केवली भगवंतांनी. या कैवल्यातूनच इहलोकी जीवत्स्याला जीवनातील कर्तव्याचा बोध झाला. आजला जे जे चांगले, आचरणीय, हितकारक आहे ते अर्हत केवलींनी प्रतिपादन केलेले आहे.

केवली भवगंतांनीच सांगितलेला धर्म हा मंगलमय आहे. कारण यच्चावत जीवांच्या उन्नतीची, त्यांच्या स्वातंत्र्याची, त्यांच्या सौख्याची, समृद्धीची संकल्पना त्या धर्मात आहे.

इतकेच नव्हे तर देहाला आत्मा समजणाऱ्या बहिरात्म्याला श्रावकांच्या धर्मात दीक्षित करून हळूहळू त्यांच्या आत्म्याचा विकास साधून त्याला अंतरात्मा बनण्यास तोच धर्म समर्थ करतो.

उत्कृष्ट श्रावकातून तो मुनी बनतो. मुनीची बाह्य क्रियाकर्म आचरणांत आणून, हळूहळू तपाने, ध्यानाने व समाधीने परमात्मपदाची प्राप्त करून घेतो.

मध्यम मुनी आणि प्रतिमाधारी । अत्रति श्रावक कनिष्ठ भारी ॥

प्रभु परमात्मा तो अरिहंत । देह-धारि पण सदैव मुक्त ॥

प्रभु परमात्मा सिद्ध मुक्त तो । ज्ञान शरीरी सदा विहरतो ॥ 36 ॥

हा जो आत्मसिद्धीचा मार्ग आहे तो आत्म्याच्या परम सिद्धत्व प्राप्तीचा मार्ग आहे. जीवजागृतीच्या क्षणापासून तो सिद्ध होण्यापर्यंतचा मार्ग मोठा रमणीय आहे, कारण तो मार्ग प्रकाशाचा, आनंदाचा व स्व-साधनेचा आहे. जीवनाचा खरा आनंद या मार्गातच आहे.

आदि प्रभूचे ऐकुनि प्रवचन । भरतेशाचे प्रसन्न हो मन ॥

धुवुनि निघाला मनातला मळ । आणि जाहले जीवन निर्मल ॥

शुद्ध जीवने प्रभुपद क्षालित । सहस्र नामे सुमन सुगंधित ॥

उघळुनि सुमने करित वंदना । गमे सभोवति आत्म भावना ॥ 37 ॥

अशा प्रकारे विविध रीतीने, सम्यक् प्रकारे, मोठ्या कारु ण्यमय भावनेने आदिभगवंतानी धर्माचे व जीवनाचे सत्यस्वरूप उघड करून सांगितले. साक्षात् जगत् पिता आदिजिनांनी आपल्या स्नेहसिक्त वाणीने सर्वाना आपलेसे केले.

भगवंताची अमृतवाणी ऐकून भरतेशाचे मन एका अनोख्या संगीताने भरून गेले. सारे किल्मिश, सारी अशांतता, सारे पापमय विचार धुवून निघाले. भरतेशाचे पुनः एकदा भगवंताची स्वच्छ व प्रसन्न मनाने स्तुती केली. हजारो सुंदर, सुवासिक फुलांनी प्रभूची पूजा केली.

सुश्रुत गणधर अनेक मुनि ते । साधु-वृंदही अगणित तेथे ॥

भगिनि आर्यिका ब्राम्हि सुंदरी । फुले बाहती पितृपदावरि ॥

आणिक बघती इकडे तिकडे । बंधु दिसेना कुठे चहुकडे ॥ 38 ॥

बाहुबलीचे स्मरण जाहले । नयनि नीर मग भरुनि आले ॥

आपण दोघे बंधु बंधु जरि । तरी भांडतो जन संसारी ॥

जन संसारी विजय पराजय । मी हरलो हो तयाचाच जय ॥

श्रेष्ठ बंधु मी महाभूपती । सान राज्य तो सान प्रजापति ॥

तरिहि तयाने मला हरविले । विजयश्रीने तयास वरिले ॥ 39 ॥

तीच तयाला बाधक झाली । राज्य प्रपंची विरक्ति आली ॥

राज्य सोडूनी जात वनांतरि । तरिहि शल्य ते उरे अंतरी ॥ 40 ॥

पूज्य पित्यापरि श्रेष्ठ बंधु मी । तयास करितो पराभूत मी ॥

जरी विजय मम तरी पाप ते । पाप असे का हातुनि घडते ॥

राज्य नको मज म्हणुनि विरक्ती । विरक्तीतही मिळे न शांती ॥

अशांतता ती दूर कराया । भरत समुत्सुक होत जावया ॥ 41 ॥

भगवंताच्या समवशरणांत अनेक आत्मज्ञ गणधर ऋषी-मुनी, अगणित साधु-साध्वी होत्या. त्या ठिकाणी भरताच्या भगिनी बाम्ही आणि सुंदरी याही होत्या. त्यांनीही प्रभकडून संन्यास घेतला होता. त्या दोघींनी पाहिले की फक्त भरतेश्वरच दर्शनाला आले आहेत. बाहुबली दर्शनास कां आले नाहीत, असा विचार दोघांच्याही मनात आला. त्या आतुरतेने इकडे-तिकडे पाहू लागल्या. परंतु बाहुबली दिसले नाहीत.

तेव्हा त्या दोघा बहिणींनी श्री भरतेश्वराला त्या संबंधी विचारले. दोघा बहिणींचा प्रश्न ऐकून भरतेश्वरांचे डोळे भरून आले. अपार करु णेचा सागर अश्रू पाने बाहेर आला. भरताचे मन बंधू प्रेमाने ओथंबून आले. त्याने घडलेला सर्व वृत्तान्त बहिणींना कथन केला. स्वतःचा पराजयही त्याने जड अंतःकरणाने सांगितला. मनातील शल्यही त्याने सांगितले. तो म्हणाला, "माझ्यामुळे त्याला दुःख झाले. त्याने संन्यास घेऊन घोर तप आरंभिले आहे. पण त्याला वाटते की मी भरताच्या भूमीवर तप करीत आहे. भूमीवर कोणाचीच नसते. पण त्याच्या मनांत हे शल्य आहे. आणि हे शल्य माझ्यामुळेच त्याच्या मनात आहे. हे पापकृत्य माझ्याकडून घडले आहे. त्या पापाचे क्षालन मला करायचे आहे. तुम्ही दोघी माझ्या बरोबर येऊन बंधु श्री बाहुबलीची समजूत काढावी, अशी माझी आपणाला विनंती आहे."

भरताच्या विनंतीवरून त्या दोघी साध्वी व भरत यांनी बाहुबलीची समजूत काढली. नानाप्रकारे समजावून सांगून त्याच्या मनातील अढी त्यांनी दूर केली. बाहुबलीची तपश्चर्या मोठी असली तरी ती शल्य-दूषित होती. त्यामुळे परमात्मा गौण झाला होता. अहंकार, अज्ञान श्रेष्ठ ठरले होते. हृदय शुद्ध होताच बाहुबलीचा आत्मा परमात्मा झाला. त्यांना वैमल्य झाले. व कांही वेळातच ते सिद्धपरमात्माही झाले.

भरत बाहुबलि बंधु भेटले । किन्मिष अंतरि मूळी न उरले ॥

चढत बाहुबलि मुक्ती पदावर । अयोध्येस ये श्री भरतेश्वर ॥

आदि प्रभूचे तपाचरण फल । तपोबलाने अंतर निर्मळ ॥

कर्म बंध ते सर्व नासती । दाहि दिशा त्या दिव्य भासती ॥
 कर्पूरारती शरीर बनले । कापुर सारे उडून गेले ॥
 उरे गंध मय प्रकाश सारा । विश्व शांतिचा दिवस हासरा ॥
 निजानंदि ते निमग्न झाले । सिद्ध शिलेवर सुखे शोभले ॥ 43 ॥
 तोच सत्य शिव सुंदर आत्मा । जीव व्हायचा जगि परमात्मा ॥
 नरतनु नश्वर शाश्वत कीर्ती । भरत विवेकी ढळे न शांती ॥
 सोडुनि जाती पिता बंधु जरि । भरत विवेकी शोक आवरी ॥ 44 ॥
 श्री भरतेश्वर वीर विरागी । असुनि प्रपंची विरक्त त्यागी ॥
 संसाराचा भार जगाचा । तिथेच पडतो विसर स्वःताचा ॥
 स्वतः विसरता झडे अहंता । तीच पुण्यमय स्वधर्म सत्ता ॥
 स्वधर्म सत्ता स्वयं प्रभा ती । तिथेच शांती तिथेच मुक्ती ॥
 सदा मोक्ष पद सिद्ध तयास्तव आणि भूवरी अखंड गौरव ॥ 45 ॥

श्री बाहुबलीना मुक्ती प्राप्त झाली. पहिला मुक्त जीव म्हणून त्याची नोंद इतिहासाने घेतली. आपला पूज्य पित्यांच्याही अगोदर त्यांनी सिद्धपद मिळविले.

त्यानंतर भरतेश्वराने श्री. बाहुबलीची पूजा करुन अयोध्येस प्रस्थान केले. आदिजिनांचा उपदेश व श्री बाहुबलीचे मोक्ष-गमन यामुळे त्यांचे हृदय शांत व प्रसन्न झाले होते.

त्यानंतर कांही काळानंतर भगवान ऋषभांचे निर्वाण झाले. निर्वाणपूर्व काळत केलेल्या दीर्घ तपश्चर्येने त्यांचे भौतिक शरीर कापराप्रमाणे हवेत विलीन झाले. एक प्रकारचा सुगंध साऱ्या वातावरणात सामावून राहिला. भगवंताची प्रज्ञाज्योती सर्व लोकाला प्रकाशित करीत उर्ध्वगामी होऊन सिद्धलोकी निघून गेली.

स्वर्गातील इंद्रांनी, गणधरादिक महर्षींनी भगवंताचे निर्वाणकल्याणक साजरे केले. मानव जातीचे कल्याणासाठी अहर्निश झटणारा एक दिव्य मानव या पृथ्वीतलावरून नाहीसा झाला.

विश्वात प्रेम, अहिंसा, श्रद्ध इ. गुणांचा विकास करणाऱ्या एका दिव्य विभूतीला मानवजात अंतरली होती. एकाच जन्मात जीवाचा परमात्मा झालेला, सत्य, शिव, सुंदरम्चा आदर्श असलेला भगवंताचा आत्मा सिद्धशिलेवर जाऊन विश्राम पावला.

श्री भरतेशाला ही वार्ता कळाली. ऐश्वर्य संपन्नतेची नश्वरता त्याला हृदयी जाणवली. वडीलांचा वियोग व बंधु बाहुबलीची वियोग जाणवत असताही भरतेशाने ते दुःख पचविले.

संसारात शाश्वत काय, विनाशी काय यांचे स्वरूप त्याला कळाले. प्रपंचाचा भार वहात असता, राज्यलक्ष्मीचा उपभोग घेत असताही, निर्लेप कसे राहावे, विरागी कसे राहावे याचा विवेक त्यांच्या हृदयी जागा झाला. "स्व-धर्म-सत्तेची" स्वयंप्रभा जागृत झाली. अहंकार गळून पडला. एक विराट अस्तित्वाचा बोध करून देणाऱ्या भगवान आदिजिनांचे सदैव स्मरण करीत असता एका भाग्याच्या समयी भरतही संसारातून विरक्त होऊन वैत्रल्यसिद्धीस प्राप्त झाला. आणि त्याने देखील सर्व कर्मांचा नाश करून मुक्ती-लक्ष्मीस वरिले

अशी ही एका अभूतपूर्व घराण्याची कथा. त्या गौरव गाथेतील तीन रत्नांची ही कथा मी आपल्यापुढे "स्व-धर्म" सत्तेची आपणास प्राप्ती व्हावी म्हणून कथन केली आहे.

- खंड 8 वा -

आदिनाथ प्रभु श्री भरतेश्वर । सुख संवादी तत्व मनोहर ॥
तीच आदि वा अनादि गीता । सुतासि झाला पिता सांगता ॥
पुत्र पित्याच्या संवादातिल । तत्व मनोहर सार तयातिल ॥
तुम्हास कथिले तुम्ही ऐकिले । परी येथेवर कोटुनि आले ॥ 1 ॥
सांगति गणधर ऐकति नृपती । धर्म कथेची परंपरा ती ॥
परंपरेने प्राप्त जाहले । ज्ञान तेच मी तुम्हासि कथिले ॥
ज्ञान दान व्रत आचरिती जन । तेच महात्म्ये पुण्य परायण ॥ 2 ॥

भरतेश्वरांनी प्रभु श्री आदिनाथांना विविध प्रश्न विचारले. त्या दोघांच्या सुख-संवादातील सार-तत्व आपण एक ते सात या खंडात पाहिले आहे. तीच ही अनादि गीता वा आदि-गीता आहे. अनेक गणधरांनी त्यानंतर भगवंताच्या धर्मकथांचा विस्तार केला आहे.

मी देखील त्या धर्मकथांचा मागोवा परंपरेने घेतला असून पुण्यपरायण, दान-तप-ध्यानात तल्लीन झालेल्यांच्या जीवन-कथा सांगत आहे. ती कथा आहे श्री रामाची.

जम्बुद्वीपि या सुमेरुपर्वत । तया भोवती लोक वसाहत ॥
भरत भूमिही एक यातली । मायभूमि ती आम्हा लाभली ॥
राज्य अयोध्या इथेच होते । राम धनुर्धर इथेच होते ॥
इथेच होती सती जानकी । हनुमंता सम महाभक्त की ॥
लक्ष्मणाची भ्रातृभावना । लंकेशाची काम वासना ॥

इथेच होते पुण्य पाप ते । आणि लाभले फळहि तयाते ॥

धर्म कथेची करू पेरणी । कुणि लाखातुनि होईल ज्ञानी ॥ 3 ॥

जम्बुद्वीपातील भरत खंडात अयोध्या नावाचे एक सुंदर नगर आहे. या अयोध्या नगरीतच श्री रामाची, सती सीतेची लक्ष्मणाची व हनुमानादिकांची कथा कडून आली. या एका शहरात घडलेली ही पुण्य-पावन कथा यासाठी पुनः सांगितली जात आहे की कुणा भाग्यवंताच्या हृदयात धर्म-बीजांची पेरणी होऊ शकेल व त्या बीजांचा सुंदर, ढोलदार व फलसंपन्न वृक्ष होईल.

श्री रामाची अमर कहाणी । ऐकिली न वा वाचिलि कोणी ॥

असा न माणुस कुणी भारती । पुनः ऐक्या पुनः गाउ ती ॥

ज्ञानवन्त जन जीव जितेंद्रिय । तोच जिनेश्वर रवि तेजोमय ॥

रविकुल भूषण राज्य अयोध्या । सत्य धर्म साम्राज्य अयोध्या ॥

दशरथ राजा राज्य तिथे करि । करी पुत्रवत प्रेम प्रजेवरि ॥ 4 ॥

श्री रामाची कथा गेल्या हजारो वर्षांपासून भारतीय जनता ऐकत आली आहे. आपले जीवन सुसंवादी बनविण्याचा, ते पुण्यमय करण्याचा प्रयत्न या कथेद्वारे अनेकांनी केला आहे. श्रीरामाची कथा नित्य नूतन आहे. म्हणून मी अमर आहे. वारंवार ऐकून-गाऊनही तिची गोडी अवीट आहे.

रविकुल भूषण, जितेंद्रिय, धर्मसाम्राज्याचा आधारभूत, ज्ञानवंत व प्रज्ञावंत असा दशरथ नावाचा राजा त्या अयोध्या नगरीत राज्य करीत होता. तो जिनभक्त परायण होता. धर्माधिष्ठित राज्यचालविण्याचे त्याचे व्रत अपूर्व असे होते. प्रजेचे पुत्रवत् पालन करण्यात सदैव तत्पर होता.

प्रजा प्रपंची राज्य सुखावे । तोच धर्म संसार स्वभावे ॥

जनगण त्याचा अंश वंश तो । वंश वेलिवर जीव विहरतो ॥

म्हणुति जीवनी प्रपंच प्रीती । धर्म परायण आत्म प्रचीती ॥ 5 ॥

राज्य प्रपंची श्रेष्ठ प्रजापति । आणि प्रजानन गृहगण भोवती ॥

प्रजा जनांच्या मनात रुखरुख । हवा प्रजापति नव उदयोन्मुख ॥

वृद्ध प्रजापति नित्य असावा । पुत्र हवा पण प्राण विसावा ॥

पुत्राविण गृह गमे उणे ते । राज्य प्रपंची नवीव नेते ॥

प्रजा जनांची मनो भावना । करि परमात्मा पूर्ण कामना ॥ 6 ॥

प्रजेचे संसार सुखमय व्हावेत, त्यांना कसल्याही प्रकारच्या विवेचना न राहता ते शांतचित्ताने धर्म-कर्म करीत राहातील याची काळजी करणारा दशरथ स्वतःही अत्यंत उदार व धर्मज्ञ होता. ऐहिक जीवनात, प्रपंचात जे जे आहेत ते सारे आपल्याच वंशातील घटक आहेत. त्यांच्या वंशवृक्षावर फुललेली फुले ही देखील आपलीच आहेत. असे मानून तो प्रजाहितदक्ष राजा दशरथ राज्य करीत होता. प्राप्त जीवनावर ज्याचे प्रेम नाही, हे जीवनच पुरुषार्थाचा पाया आहे, वैमल्य सिद्धीचा आधार आहे असे वाटले नाही तर हे जीवन व्यर्थ होय. म्हणून आत्मसिद्धीला पोषक जीवन हे खरे धर्ममय जीवन आहे.

राज्य हाही प्रपंचाचा एक भाग आहे. या प्रपंचाचा राजा हा खऱ्या अर्थाने प्रजापती आणि प्रजाजन ही त्याची लेकरे. या प्रजाजनांना नेहमी सत्कार्यात प्रेरित करणारा लोकनेता हवा असतो. वृद्ध नेत्याचे नेतृत्व नव्या नव्या पीढीला केवळ मार्गदर्शना पुरतेच हवे असते. पण संभूय समुत्थानाचे स्वप्न पाहणारा नवा नेता कधी येतो याची जनता वाट पाहत असते. दशरथ वृद्धत्वाकडे वाटचाल करीत होते. परंतु त्यांना पुत्र नव्हता. अयोध्या आपल्या भावी नेत्याची वाट पाहत होती. ती प्रजेची कामना होती. प्रार्थना होती. आणि ती कामना पूर्ण होण्याचा योगही जुळून आला.

कौसल्येच्या उदरि जन्मला । राम प्रजापति नाम तयाला ॥

सती सुमित्रा पुत्र लक्ष्मण । राम दुजा तो वीर विलक्षण ॥

भरत आणि शत्रुघ्न बंधु ते । देई कैकई जन्म तयाते ॥

वंश वेलिची फुले विलोकुन । सुखी प्रजापति सुखी प्रजाजन ॥ 7 ॥

धन्य प्रजापति धन्य पुत्र ते । धन्य राम तो धन्य राज्य ते ॥ 8 ॥

कौशल्या राणीच्या उदरी प्रभू रामाने जन्म घेतला. मर्यादा पुरुषोत्तमाने अयोध्येच्या भविष्याची मनोकामना जणू पूर्ण केली. सुमित्रा नांवाच्या राणीला सुपुत्र लक्ष्मण नावाचा पराक्रमी पुत्र झाला. आणि कैकयी देवीच्या उदरातून भरत व शत्रुघ्न अशी दोन नररत्ने जन्मली. अशा रीतीने पुण्योदयाने दशरथाच्या वंशवृक्षाला समर्थ आधार देणारी चार पुत्ररत्ने प्राप्त झाली. या चार पुत्ररत्नांच्या जन्माने अयोध्येचे संतोष पावले. अयोध्या धन्य झाली, व तो रघूवंशही धन्य झाला.

श्री रामाचे प्रसन्न जीवन । धर्म शील अति पुण्य परायण ॥

पुण्य परायण जन संसारी । जीवनात त्या रम्य माधुरी ॥

जीवनात त्या किती महात्मे । जीवनात त्या किती हुतात्मे ॥
 जीवनात त्या गुणिजन सज्जन । जीवनात त्या वीर महाजन ॥
 स्वये प्रपंची दुःख साहती । आणि जगाला मार्ग दाविती ॥ 9 ॥
 श्री रामाचे राज्य गाजले । परि न प्रपंची सौख्य लाभले ॥
 दुःख सुखाची प्रथम पायरी । सत्य धर्म हा स्फुरे अंतरी ॥
 तेच महात्मे जन सत्याग्रही । विश्व कुटुंबी लोक संग्रही ॥
 मोक्ष मार्गाचे तेच प्रवासी । धर्म कर्म रस गृह जन वासी ॥ 10 ॥
 पुण्य मार्ग तो जया न ठावा । व्यर्थ प्रपंची घेति विसावा ॥
 जीव प्रवासी प्रवास मोठा । तया संगती धर्म चोरटा ॥
 प्रवासात त्या किती लफंगे । सिद्ध मुनींची घेउनि सोंगे ॥
 तयास छळिती स्वार्थ साधिती । जिवाजिवाची अधोगती ती ॥ 11 ॥

भारतीय संस्कृतीचा मेरू -दंड, मर्यादशील पुरुष म्हणून रामाचा महिमा आहे. तो "प्रसन्नात्मा" कुणा जाती-धर्माचा, कुणा काळ्या गोऱ्या वंशाचा नाही. अखिल मानव जातीच्या उच्चतेच्या शक्यतेचा तो मानदण्ड आहे. ज्याचे तन-मन-चैतन्य सदा नित्यनूतनाचा सहर्ष स्वीकार करते असा विभूति पुरुष म्हणजे राम. त्याचे आचरण हाच धर्म होऊन जातो. पुण्यमय पावले उराशी धरून धरित्री सुखावते. त्या रसाच्या राजाला राम म्हणतात. सारा सौरभ त्याच्या ठायी एकरूप होतो. "रसो वै सः" असे सार्थ वर्णन त्या आत्मा-रामाचेच आहे. मानवी जीवनाचा सौरभ, सारा रस चाखणारे ते महात्मे, ते हुतात्मे, ते सज्जन, ते गुणीजन, ते महाजन प्रसंगी जीवनात असंख्य दुःखांना पचवून जगाला मार्ग दाखवितात. दुःखितांचे अश्रू ते पुसतात. अशी रामची जीवन गाथा सदैव अवीट माधुर्याने भरलेली आहे. गुलाबाच्या पुष्पाकडे आकर्षित होणाऱ्या जीवाला कांटे लक्षात येत नाहीत. कारण सुखदुःखांनी रू पे भिन्न असली तरी शेवटी ती सारी रू प भगवान आत्म्याचीच आहेत.

आत्म-प्रभू रामाचे राज्य हे खनय अर्थाने ऐहिक व पारमार्थिक जीवनाचे हुबेहुब प्रतिबिंब आहे. वरुन वरुन पाहातांना असे वाटते की आई कैकयी हिने श्रीरामाला चौदा वर्षे वनवासास पाठविण्याची विनंती दशरथाला केली. दशरथराजे तर आपला संसार-भार श्रीरामाला द्यायला निघाले होते. पण ते होणे नव्हते. मानवी इच्छा आणि वैश्विक नियती यांचे गणित कधी-कधीच जमते. हे विराट सत्य श्रीरामाला पूर्णतः माहित होते. राजमहाल काय किंवा कंटकाकीर्ण वन काय

? या द्वैताचे अद्वैतवादी रामाला काय होय ? रणी-वनी-साम्राज्यी सदैव एका आत्मारामाचे सतत स्मरण चिंतन करणाऱ्या रामाला तर सर्व सारखेच. या विराट सत्य धर्माचे दर्शन रामाला झाले होते. राम होण्या आधी अनेक जन्मजन्मांतरीची एकाक्यावाटेची वाटचाल होती. श्रीरामाचे वरवरून दिसणारे प्रापंचिक जीवन, त्यांचा भगवती सीतेशी झालेला विवाह, भरत, शत्रुघ्न व लक्ष्मण या तीन बंधूंचा सहवास, लोक जीवन अधिक निष्कण्टक, अधिक सौख्यपूर्ण करण्यासाठी त्यांनी केलेली युद्धे हे सर्व दृश्य स्वरूपातील प्रापंचिक जीवनातील प्रसंग.

परंतु त्यातच त्यांचे पारमार्थिक जीवनाचे कमळपुष्प उमलत होते. हृदयी स्थिरावला आत्मधर्म, करुणामय आचरण, लोकोद्धारासाठी सोसलेले दीर्घकष्ट या मुळेच तर श्रीरामाच्या सत्याधिष्ठित, सत्यप्रेरित जीवनाचा आलेख उमटत जातो. कारण मोक्ष अशी दूरवर जाऊन हुडकावी लागणारी वस्तू नाही. मोक्ष हा कांही गृहस्थाला मोहित करण्यासाठीचे आमंत्रण नाही. साऱ्या लोक जीवनाच्या अखंड प्रवाहाच्या प्रवासात राम तत्व हे विसावा स्थान ठरते. ते राम तत्व तीर्थ होऊन जाते. पुण्यमय गंगाही तेथेच प्रकटते, व अभ्यंग स्नानाची नवी नव्हाळी संधी तेथेच येते.

अशा पुण्य प्रसंगी इतर काहीच स्मरणांत राहाणे शक्य नाही. सर्व रामतत्व एकारले असते. अणूवत् शून्य किंवा लोकाकाशाएवढे विराट ते होऊन जाते.

पुण्यमय जीवनाचा ज्याला स्पर्श होत नाही त्याला परमात्म्याचाही स्पर्श होत नाही. परमात्म्याच्या मोरपिसाचा स्पर्श म्हणजेच खऱ्या अर्थाने पुण्य बाह्य क्रियांनी पुण्य मिळून नसून ते मिळते भगवंताच्या करुणामय स्पर्शाने. परंतु अशा स्पर्शाच्या प्रवासात मात्र भेटतात. चोर, लफंगे, लुटारू, खुनी. आणि हे सर्व देखील बाह्यतः साधूचे वेष घेऊन येतात. आणि होते सामान्य श्रद्धेच्या माणसाची फसगत. त्या अधविश्वसाच्या तमस्त्रेमध्ये कितीजण ठेचाळतात, कितीजण फसतात याची गणतीच नसते. अंधश्रद्ध हे एक प्रकारे नरकाचेच दार आहे. नरक म्हणजे अधोगती. त्या अधोगतीत मानव परस्परांना नाडून, छळ करून, वध करून स्वतःचा अप-स्वार्थ साधत राहतो.

सत्य कळेना जिवास जोवरि । प्रपंचात या दुःख तोवरी ॥

सत्य जक्षातील एकच आत्मा । जीव व्हायचा जगि परमात्मा ॥ 12 ॥

परमात्म्याचा वास भूवरी । परी पाहिजे ध्यास अंतरी ॥

माय बाप वा बंधु बंधु ते । असो कुणाचे कसे हि नाते ॥

भिन्न भिन्न तो जीव प्रकृती । भिन्न भाव तो भिन्न संस्कृती ॥
पुण्य परायण जीव आगळ । जगांत असुनी जगा वेगळ ॥
तिथे नांदते धर्म संस्कृती । ती मानवता विवेक शक्ती ॥ 13 ॥
शक्ति साहते दुःख सुखाने । ध्येय तिथेचे विजय मिळविणे ॥
विजयश्रीची माळ गळ्यामधि । सुख दुःखाची फुले तयामधि ॥
सुख दुःखाचा धनी राम तो । जीव जिनेश्वर गुणी राम तो ॥ 14 ॥

जीवनाचे चिरंतन सत्य जोपर्यंत अनुभवास येत नाही, आत्मानुभवाची सुखंद लहर जोपर्यंत स्पर्श करित नाही तोपर्यंत दुःख आहे. एकदा सत्याचा म्हणजे आत्म्याच्या अविनाशी स्वरू पाचा अनुभव, आला म्हणजे सुखाची कोवळी किरणे आत्मभूमीवर अवतरित होतात. हाच खरा प्रभूचा अवतार होय. कारण स्वतः जीवच परमात्मा होणारी याची दिव्य भावमय प्रचीती त्याला आलेली असते.

रस्तो-रस्ती दारोदारी त्या परम सौख्याची, दात्याची, परमात्म्याची वसती आहे. परमात्मा नाही, अशी जागा नाही. कांही बीजरू पात, कांही उगवण्याच्या रू पात तर कांही अंकुरलेल्या रू पात. परंतु हे पाहाण्याची आंतरिक ओढ हवी. ध्यास हवा. त्याशिवाय तुम्ही जाणणारच कसे. कारण त्या अव्यक्त अ-रू प परमात्म्याची रू पे अनेक. कधी पुत्र, कधी कलत्र, कधी भाऊ, कधी बहीण, कधी शेजारी पाजारी, कधी चौरस्त्यावर, तर कधी स्मशानी, तोच अनंत दर्शन-ज्ञान-गुण युक्त परमात्मा दिसून येतो. त्याला ओळखायला तशी आत्मीय दृष्टी लागते.

"सत्य जगातिल एकच आत्मा जीव व्हायचा जगी परमात्मा"

हेच ते चिरंतन सत्य होय. संसारात कुणी कुणाचे नाही, असा निराशवाद केवळ अंधपणाचे समर्थन आहे. सारे साऱ्यांचे आहे. सारे जलकण सागराचे आहे. सागराची विराटता त्या प्रत्येक जलकणांत सामावून राहिली आहे.

जीवाजीवातील जी भिन्नता दिसते ती परपदार्थांच्या संयोगाने. धनुष्यबाण घेतला तर वेगळ, गदा हाती धारण केली तर वेगळ, कांही दिगंबर स्वरू प खड्गाप्रमाणे उभे राहिले तर वेगळे, ही जी विविधता आहे, ती साधनामुळे दिसते. टोकाला सर्व एकाकारच. भिन्नतेतही त्या परमात्म्याचीच संस्कृती आहे. अभिन्नतेतही तोच व्यापून आहे. हे आहे राम-तत्व. अस्ति मध्ये तोच, नास्ति मध्येही तोच. अस्ति-नास्ति मध्येही तोच. तोच व्यक्त ही. अन्य कांही तोच. ही जी आश्चर्यकारी शोभा आहे, या जीव सृष्टीची-ती परमात्म्याचीच होय.

अशी उन्नत विचार संस्कृती जेथे नांदते तिथे मानवता, तिथेच विवेक, तिथेच सुख-सौख्य-सिद्धी असते. अशा उन्नत मानसशक्तीत अनंत दुःखांना पिऊन-पचवून टाकण्याचे सामर्थ्य असते. ज्या जीवात्म्याला आत्मसाधनेत विजय मिळवावयाचा आहे त्याला सुख-दुःखांच्या फुलांनी माळलेली माळच कंठी धारण करायला हवी. असा जिनेश्वर राम, असा सुख-दुःख-समेकृत्वा जगणारा प्रिय आहे.

राम सासुला बंधु सानुले । बंधु बंधुचे भाव सानुले ॥
 माय पित्याची प्रीत थोर ती । प्रजा प्रीतिमधि पोहत होती ॥
 त्या लाटेवरि राम तरंगे । तरंगात त्या जीवन रंगे ॥ 15 ॥
 रंग ढंग ते राज विलासि । राम मनि पर क्षणिक तयासि ॥
 क्षणिक सौख्य तर क्षणिक दुःखही । हाच भवि मनि सदैव राही ॥
 तोच जीवनी नित्य झगडतो । आणिक शाश्वत सौख्य भोगितो ॥
 शाश्वत सुखि तो प्रसन्न आत्मा । जीव व्हायचा जगि परमात्मा ॥ 16 ॥
 श्री रामाचे सरे बालपण । आणिक फुलले प्रसन्न यौवन ॥
 प्रसन्न सीता जनक नंदिनी । श्री रामाची धर्म चारिणी ॥
 सत्य धर्म संसार तयाचा । विश्व कुटुम्बी वन वासाचा ॥
 जनांत मंगल वनांत मंगल । मनांत आत्माराम सुमंगल ॥ 17 ॥

श्री रामाचे बालपण हे ही असेच अपूर्व, असेच रमणीय. एखाद्या इंद्रधनुष्याप्रमाणे रंगीत व मोहक. श्रीराम आणि त्याचं बंधु हे आपल्या बालव्रीडेने माता-पित्यांना सुखवीत होते. मात-पित्यांचे प्रेम आणि प्रजाजनांचेही प्रेम त्या लहान-लहान, सानुल्यांना लाभले. जीवनाचा पहिला व शेवटचा आधार प्रीतीच आहे. या प्रीतीला आदिप्रभू अहिंसा म्हणतात, बुद्ध करु णा म्हणतात, आणि साधी-सुधी माणसे त्याला भक्तीभाव म्हणतात. शब्द वेगळेवेगळे भाव एकच.

जीवनात घडणाऱ्या घटना, प्रसंग हे सारे पाण्यावरील तरंगाप्रमाणे आहेत. तरंग उठतात व नष्ट होतात. जे नष्ट होत नाही ते शाश्वत आत्म्याचे स्वरूप. क्षणभर जीवनात कणभर दुःखे. श्रीराम अशा जीवनाचे ज्ञाते, द्रष्टे. शाश्वत काय व अशाश्वत काय याचे ज्ञान रामाला झाले होते.

थोर पितृकुल पिता पुण्य धन । प्रेमळ माता बंधु लक्ष्मण ॥
 भरत आणि शत्रुघ्न त्या सवे । सती जानकी पत्नि स्वभावे ॥
 श्रीरामाचा असा भाग्य-पट । परी भूवरी प्रपंच दुर्घट ॥ 18 ॥

असो भूपती असो भिकारी । दुःख तयाच्या सदा शिरेवरि ॥

भये तयाच्या जीव झुरे तो । राम मस्तकी मुगुट मानितो ॥ 19 ॥

जगी जीवनी दुःख असे का । दुःख सागरी जीवन-नौका ॥

हलते डुलते आणिक बुडते । बुडता बुडता सत्य सांगते ॥

बुडायच जड, स्वतंत्र आत्मा । जीव व्हायचा जगि परमात्मा ॥ 20 ॥

श्रीरामाचे बालपण सरले. त्या बालपणातून सरस, रसपूर्ण व प्रसन्न यौवनाचे पुष्प उमलले. त्या यौवनाचाही आस्वाद तितक्याच समर्थतेने घेण्याची कला श्रीरामात होती.

जनक नंदिनी सीतेचा श्रीरामाशी विवाह हाही एक अपूर्व योग होता. जनक हे मोठे मधुर पात्र आहे. रामायणात जाणीवतेचे ते एक सुपक्व फल होय. देहात असून विदेहाचा जनक. देह देहाला जन्म देत हे दृष्यफल, पण देहातून विदेहाचा-आत्मप्रत्ययाचा जन्म होतो. ही मोठी सूक्ष्म भाव-कल्पना. अशा जनकाची एकुलती एक आत्मजा सीता श्रीरामाची धर्मपत्नी झाली. रामाच्या जीवनाशी ती एकरूप झाली. त्या दोघांचे जीवन शाश्वत सत्याच्या आधारे चालू लागले.

वनवासाचा प्रसंग हा एक प्रत्येकाच्या जीवनातला शाश्वत प्रसंग आहे. ज्याचे मनात जनपद व वन-पद असे द्वैत असेल त्याला दुःख. परंतु सारे विश्व म्हटले तर जनपद किंवा वनपद किंवा दोन्हीही. याला मांगल्य भावना म्हणतात. "जनात मंगल, वनात मंगल, मनांत मंगल, असे केव्हा वाटत असेल तर तेव्हा आपला आत्माराम सु-मंगल असेल. मांगल्य तर जीवनाचे शाश्वत अधिष्ठान आहे.'

दोघांची पितृकुले व मातृकुले सुसंस्कृत, संपन्न आणि ज्ञानी. भाऊ सावली प्रमाणे सतत पाठीशी, मातेचे प्रेम आकाशाप्रमाणे विशाल पित्याचा आशीर्वाद कवच-कुंडले होऊन साथ करणारा, असे असताही जीवा-जीवाचा भाग्यपट वेगळ वेगळ. या भाग्य-पटाच्या आधारे, प्रपंचातील जीवन कंटावे लागते. राजा असो, रंक असो, दुःखाचे कडू घोट त्याला घ्यावेच लागतात. परंतु रामासारखा स्थितप्रज्ञ अशा दुःखांना मुकुटा प्रमाणेच शिरोधार्य मानतो.

जीवनात असे दुःख कां येते ? जीवनाची नौका दुःखाच्या सागरांत का भरकटत असते ? त्याच सागरांत तिचा अंत का होतो ? याचे उत्तर असे की जीवात्म्याला परमात्म्याचे सुख मिळाले नाही. स्वयंभू परमात्मा जवळ असूनही त्याचे त्याला दर्शन होत नाही म्हणून. जडत्वाला 'स्व' समजणाऱ्या जीवात्म्याला ही दुःखे येतच राहातात.

"जीवा व्हायचा जगी परमात्मा' हे त्याला केव्हा कळणार ?

परमात्म्याची अगाध करणी । राम जनी वनि आणि जीवनी ।
 पिता माउली पुत्र संतती । जरी कुल भिन्न प्रकृती ॥
 प्रपंचात या कुल मर्यादा । राज्य प्रपंची जन मर्यादा ॥
 परंपरेने धुरा तया करि । आणि आवडे माय पित्याला ॥
 राजवटीची धुरा तया करि । करू समर्पण म्हणति अंतरी ॥
 जरी राज मत मान्य प्रजेते । परी कालगति विघ्न आणिते ॥ 21 ॥
 म्हणे कैकई राम लक्ष्मण । मम पुत्रापरि मलाहि प्रिय पण ॥
 परि आपुला भरत थोरला । शत्रुघ्नाची साथ तयाला ॥
 राम लक्ष्मण सुत एकुलते । सान थोरपण तिथे न गमते ॥
 जिथे दोन ना कोण थोर तो । राज्यपदाचा मोह घोर तो ॥ 22 ॥
 श्री रामची विवेक बुद्धी । राज्य सुखाची त्यजुनि उपाधी ॥
 वनवासाचा मार्ग स्वीकारी । सवे चालली जनक कुमारी ॥ 23 ॥
 म्हणे लक्ष्मण नमुनि तयांना । तुम्हा संगती मलाहि ध्याना ॥
 वनवासाची कुणा न भीती । बंधु भावना अखंड प्रीती ॥
 काय व्हायचे काय घडे पण । सती जानकी राम लक्ष्मण ॥
 वनवासाची करिति तयारी । भरत बिचारा झुरे अंतरी ॥ 24 ॥
 मनी विरक्ती शिरी राजवट । गमे जीवनी प्रपंच दुर्घट ॥
 वृद्ध प्रजापति वरित विरक्ती । तरुण प्रजापति उदास मूर्ती ॥
 मूढ प्रजेचे गूढ दैवबल । परि रामाचे पूढेच पाउल ॥ 25 ॥

प्रत्येक जीव पिण्डात परमात्म्याचा पिण्ड विद्यमान असतो. रामतत्व जनांत, वनात, असले तरी एक असते. पिता-पुत्र-कलत्र एकाच कुळातले मर्यादा असतात, राज्य-प्रपंच्यात राज्याच्या व प्रजेच्या मर्यादा असतात. त्या मर्यादा सांभाळून प्रपंच व राज्य चालवायचे असते. राम स्वतः मर्यादा पुरुष होते. अशा थोरल्या पुत्राला राज्यपद देऊन स्वतः सन्यासाश्रम स्वीकारावा अशी वडीलांची मनीषा. आईला तर आपला पुत्र सदा-सर्वदा सुखी असावा, ही इच्छा. प्रजेलाही ते पसंत होते. पण अदृष्ट कर्मफलापुढे साऱ्यांना नतमस्तक व्हावेच लागते.

कैकेयी मातेला श्री दशरथ राजाने एकदा दोन वर दिले होते. तिच्या मनांत आल की भरत हा रामापेक्षा वयाने थोर आहे. त्यालाच राज्य मिळावे म्हणून तिने हट्ट धरला की एक वराने

रामाला चौदा वर्षे वनवास दिला जावा. दुसऱ्या वराने भरताला राज्यपद दिले जावे. दशरथ राजापुढे पेचप्रसंग उभा राहिला. तयने कैकेयीची समजूत काढण्याचा खूप प्रयत्न केला. कैकेयी म्हणाली, "मला राम, लक्ष्मण, शत्रुघ्न सारेच प्रिय आहेत. परंतु आपण दिलेले वचन मोडणार काय?'

दशरथाला कांहीच सुचेना. आपल्या रामाला राज्यपद एखादे वेळी न दिले गेले तरी वनवास काय म्हणून ? असाही विचार त्याच्या मनांत आला. कौशल्या तर रडून रडून खिन्न होऊन बसली. ही वार्ता राज्यभर पसरली. तप्त-संतप्त प्रतिक्रिया होऊ लागल्या.

श्रीरामाने यातून मार्ग काढला. पित्याने माता कैकेयीला दिलेले वचन पाळायचे त्याने ठरविले. सर्वांची समजूत काढली. राज्यपदाचा मोह श्रीरामाला कधीही नव्हता. त्याने वनात जाण्याचे ठरविले. पत्नी सीतेलाही समजावून पाहिले. पण ती म्हणाली, "जेथे राम तेथे मी' सीता म्हणजेही एक अलौकिक स्त्री. पतीच्या सुख-दुःखात सावली होऊन राहाणारी. भरत अगोदर माता कैकेयी वर रागावला. पण रामाने त्याची समजूत काढली. लक्ष्मणाचे बंधुप्रेम हे ही अलौकिक त्याने रामाबरोबर वनवासात राहायची रामाची परवानगी घेतली. अशा रीतीने राम, लक्ष्मण आणि सीता यांनी वनवासाचा स्वीकार केला.

भरताने स्वतःच्या आईचीही समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कैकेयीने प्रतिसाद दिला नाही. तिने आपला हट्टा पूर्ण केला. एकीकडे विरक्त दशरथ राजे, तर दुसरीकडे विरक्त राजे भरत. आणि प्रजेच्या नशीबी तर केवळ नियती.

श्री रामाचा वास काननी । सवे लक्ष्मण जनकनंदनी ॥

दूर राहिले स्वकीय सारे । नव्या प्रपंची नवीन वारे ॥

नव्या जुन्याचे क्षेम चिंतिती । निसर्ग संगे काळ कंठितो ॥ 26 ।

निसर्ग त्यांना वाट दावितो । धर्म पाठही तयास देतो ॥

परमात्म्याची सृष्टि-संपदा । अहं बुद्धिची तिला न बाधा ॥

अहंकार तो जिवा जिवाचा । तो तर रावण कोटी मुखाचा ॥

कोटि कोटि ते रावण रानी । मरायचे ते तुझ्या शरांनी ॥

तुझ्या अंतरी स्वधर्म शक्ती । ती विजयश्री आत्म प्रचीती ॥ 27 ॥

पवित्र सरिता प्रसन्न वारा । रम्य वनश्री परिसर सारा ॥

श्री रामाचे चरण क्षाळितो । सति सीतेला सुखे न्हाणितो ॥

लक्ष्मणाला म्हणति विनोदे । पति पत्निला इथे राहुदे ॥
 मातृभूमि तव तुझ्या संगती । जीव संपदा तिच्या भोवती ॥
 फुले फले ती तरू वेलीवर । किती गोड ती किती मनोहर ॥
 भुकेजलेले तृप्त होति ते । सुमन भूषविति सौंदर्याते ॥
 सुंदर सीता राम काननी । भक्ति भावना तुझ्या जीवनी ॥
 तूच अमुचा नव नजराणा । करुनि समर्पण पूजि तयाना ॥ 28 ॥
 उंच उंच तो डोंगर माथा । राम लक्ष्मण आणिक सीता ॥
 पर्णकुटी मधि सुखे राहाती । पशुपक्षीगण सदा भोवती ॥
 वसे अंतरी सावधानता । तिथे न भीती तिथे न चिंता ॥ 29 ॥
 येति कधी कधी वनवासिजन । स्वागत त्याचे करी लक्ष्मण ॥
 पाहुनि सीता राम लोचनी । अश्रु ढाळिती वृद्ध कुणी कुणी ॥
 राजकुलातिल तरुण दंपती । बघनि वनी ते तयास म्हणती ॥
 निष्ठुर तुमचे माय बाप ते । वनवासा मधि कष्ट किती ते ॥
 तुम्हा न माहित तया न माहित । अम्ही साहतो तरी सदोदित ॥
 निष्ठुर निष्ठुर नगरवासिजन । अम्ही अडाणी बरे तयाहुन ॥ 30 ॥

नद्या, नाले, कीरं दाट जंगले पार करीत श्रीराम वनवासात राहू लागले. सोबत सीता आणि लक्ष्मण सारे प्रेमबंध, प्रपंचबंध दूर राहिले. नगरवासाचे सुख अनुभवल होते. आता वनवासातील जीवनाचा सुखस्वाद ते घेत होते. नवे न्याहाळायचे, जुने आठवायचे आणि दोन्ही पासून सदैव अलिप्त राहायचे ही श्रीरामाची जीवनरीत होती.

निसर्गाच्या संगतीत राहिल्याने निसर्ग जे पाठ शिकवितो त्याची सर कशास येत नाही. सारा धर्म, तत्त्वज्ञान निसर्गात सामावून राहिलेले असते. हा निसर्गही कांही परमात्म्यापासून वेगळा नाही. ही सारीच सृष्टी त्या परमात्म्याचीच विविध, बहुरंगी, बहुढंगी सृष्टी आहे. सारा आलेख त्याचाच. सारी बहुमोल संपदा त्या निसर्गाची आहे. कारण निसर्ग जेव्हा देतो तेव्हा तो जीवा-जीवात भेद करीत नाही. साऱ्यांना भर-भरू न देतो. ते घेतानाही माणूस घाबरून जातो कां ? तर मानवाने सीमा आखल्या आहेत अहंकाराच्या. अहंकारच खरे तर मोठी अडचण आहे. तुमच्यात आणि परमात्म्यात. क्रोधादिक विकारही अहंकाराचीच रूप आहेत. त्या अहंकारालाच

रावण म्हटले आहे. त्याची दहाच काय पण कोटी-कोटी तोंडे आहेत. कांही स्थूल तर कांही सूक्ष्म. त्या अन्नळ-विन्नळ तोंडात मानवजात भरडून निघत आहे.

त्या रावण-राक्षसाचा वध करायचा तर रामाच्या बाणांनी होणार. ही जी वध शक्ती आहे तीही त्या अंतरंगी वसणाऱ्या श्रीरामाची म्हणजेच प्रत्येक जीवात्म्यातील परमात्म्याचीच आहे. त्या शक्तीला स्व-शक्ती, परमात्म-शक्ती, प्रभू शक्ती अशी विविध नांवे आहेत. अशा दुर्धर प्रसंगात जी आत्मप्रचिती येते. तिथेच "राम-तत्व" जागे होते. जीवनात दिव्य क्रंतीचे पहिले पाऊल उमटते.

जेथे राम आहे, तेथील वाराही सुशांत व प्रसन्न आहे. वनश्री हिरवीगार होऊन जाते. नद्या श्रीरामाचे चरण धुतात, सीतामातेला स्नान घालतात, आणि स्वतःला धन्य समजतात. ही भावनात्मक कोवळीक आहे, ही जी माणुसकीची जाण आहे ती निसर्गावर आरोपित केली आहे. कारण ती शाश्वत आहे. माणूस क्रूर होऊ शकतो. निर्दय होऊ शकतो, अपवित्र होऊ शकतो, म्हणून निसर्गाच्या रू पकाने शाश्वत स्व-धर्म सांगितला जातो. लक्ष्मणाला उद्देशून ही निसर्ग-सृष्टी सांगते की, हे लक्ष्मणा, या सृष्टीचे खरे स्वामी राम-सीता हेच आहेत. भूमीचा स्वामी तूही आणि सर्व जीव-संपदेचे स्वामी त्या दोघांना राहू दे.

फळा-फुलांनी बहरलेली ती वनरानी ! किती मनोहर दृश्य ! सारा परमात्म्याच जणू त्या रू पाने वनात अवतरला आहे. हेच दृश्य मानवामानवात कां दिसून येत नाही ? फळांनी भूक-तहान हरते. फुलांनी सृष्टी सजविली जाते. अशा या अत्यंत आल्हाद देणाऱ्या सृष्टीत सीता आणि राम दोन्हीही किती सुंदर दिसतात, नाही ? हे लक्ष्मणा, तुझ्या भक्ती-भावनेत हीच सुंदरता आहे, हाच गोडवा आहे. भक्ती सर्वश्रेष्ठ आहे. ज्ञानकर्म यांच्यात न रमणारी भक्तीच तुला हव ते सर्व देऊन जाते. प्रत्यक्ष परमात्मा माऊलीच तुझी होऊन जाते भक्तीने. तू उरतच नाही, त्या भक्तीत उरते केवळ ते परमात्म-तत्व.

कधी उंच उंच डोंगरमाथ्यावर श्रीरामाचा व सीतेचा निवास, तर कधी नदीकाठी निवास, लहानशी, स्वहस्ते निर्मित पर्णकुटी. पशु-पक्षांची सदैव संगती. फलाहार व स्वच्छ पाणी. जीवन कसे सुशांत व प्रसन्न. कशाचीही भीती नाही, कशाचीही चिंता नाही.

कधी कधी वनवासात, जंगलात राहणारी मंडळी रामाच्या दर्शनास येत. त्यांचे स्वागत करीत. त्या जोडप्यांचे ते देव-दुर्लभ लावण्य, सौंदर्य पाहून ते आश्चर्यचकित होत. तर कांही वृद्धजन म्हणत "इतक्या सुंदर पुत्राला व वधूला वनवासात पाठविणारे आई-वडील दुष्ट असले पाहिजेत. राज्यातील जनताही निष्ठुर, निर्दय व क्रूर असली पाहिजे. कारण अशा सत्पुरुषांना

वनात पाठवितांना त्यांना कांही लाज कशी वाटली नाही ? त्यापेक्षा आम्ही वनवासी अडाणी लोकच बरे.'

अश्रु नेत्रिचे ती तर माया । वन्य जनांचा भाव बघुनिया ॥

राम वंदुनी वदे तयांना । दोष न द्यावा माय पित्यांना ॥

आप्त इष्टजन सर्व चांगले । परी कालगति कुणासा नकळे ॥

काल गतीवर मात कराया । जीव जन्मला असे जगी या ॥ 31 ॥

त्यावर राम मोठ्या प्रेमाने त्यांना हृदयांशी कवटाळून म्हणत असे कठोर वचन आई-वडिलासंबंधी म्हणू नये. त्यांनी वनवासातील आनंद पाहिला नाही. येथील स्थिर, शांत, परमात्म्याचे विराट दर्शन त्यांनी कधीच घेतले नाही. त्या थोर पुरुषांनी ही संधी आम्हाला प्राप्त करून दिली. त्यांचेच आम्ही ऋणी आहोत. कालगतीवर मात कशी करावी. हा वस्तूपाठ शिकविण्यासाठी या उघड्या विद्यापीठात त्यांनी आम्हाला पाठविले आहे.

तो जगि राजा तोच प्रजाजन । जगी आत्मसुख स्वराज्य कारण ।

राज्य असावे विवेक वादी । प्रजा असावी सुख संवादी ॥

सुखात व्यत्यय जगी आणितो । जिवा जिवातिल अहंकार तो ॥ 32 ॥

राजा आणि प्रजा, हे सारेच प्रजाजन आहेत. अशा संबंधातूनच खरे स्वराज्य प्राप्त होते. त्यातूनच आत्मसुख निर्माण होऊ शकते. असे राज्य विवेकाने चालते. अशा राज्यात प्रजेत व राजात एक सु-संवाद असतो. जनतेची इच्छा हीच राजाची इच्छा असते. पण अशा प्रजाजनाच्या व राजाच्या सामंजस्यात दोष निर्माण होतो. मानवा-मानवातील अहंकाराने. "मी व तू' या भेद प्रवृत्तीने. विश्वासाचे मांगल्य व पावित्र्य भंगते ते अहं-बुद्धीने.

जैन जितेंद्रिय जगात रविकुल । जगी तयाचे भविष्य उज्ज्वल ॥

भविष्यात वन लिहिले होते । म्हणुनि भेटला तुम्ही अम्हाते ॥

मिळे खावया मिळे प्यावसा । तुम्हासंगती मिळे रहाया ॥

भोळी भाबडी वन्य संस्कृती । नगर जनाना माहित नव्हती ॥

आम्हास गमते इथे नवे जग । काय व्हायचे उद्या बघू मग ॥ 33 ॥

आम्ही रविकुलातील मंडळी आहोत. जैन आहोत, जितेंद्रिय आहोत. संयमी आहोत. अशीच भवितव्य नेहमीच उज्ज्वल राहात आले आहे. आमचे थोर भाग्य आहे. म्हणूनच आपण सारे वनवासी आम्हाला भेटत आहात. तुमच्या प्रेमाने आम्हाला येथे खायला उत्तमोत्तम फळे,

सुंदर, स्वच्छ व ताजे पाणी, आणि छानसा निवारा आम्हाला मिळत आहे. येथील खरीखुरी, सोज्वल अपरिष्कृत संस्कृती आम्हाला जवळून पाहायला मिळत आहे. मानवाच्या विराट संस्कृतीचा हाही एक भाग आम्हाला त्या निमित्ताने पाहायला मिळत आहे. या नव्या विश्वाचा साक्षात्कार आम्हाला झाला, हे कांही कमी नाही.

श्री रामाची प्रसन्न वाणी । तीच जगातिल मंत्र मोहिनी ॥
श्रवणि ऐकुणी सान थोर जन । करिती तयाचे ते शुभ चिंतन ॥ 34 ॥
राम लक्ष्मण जनक नंदिनी । वन्य जनासह सुखे काननी ॥
सुख दुःखाच्या गोष्टी सांगती । वनवसाचा काल वंढितो ॥ 35 ॥
तो लंकेश्वर प्रचंड रावण । वनी तयाची भगिनि वसे पण ॥
पुत्र तिचा करि शास्त्र साधना । आणि गांजितो वन्य जनांना ॥ 36 ॥
वन्य जनाचा कुणी न वाली । काल गतीची तन्हा निराळी ॥
बंधु लक्ष्मण फुला फळास्तव । फिरे काननी तिथेच अभिनव ॥
शस्त्र देखुनी क्षणिक स्थिरावे । आणि घेइ करि सहज स्वभावे ॥
सहज वेलिवर बघत परजुनी । भरे असुर ये रक्त तयातुनि ॥
हाच अकल्पित रक्तपात तो । राम रावणा रणा जुंपितो ॥
माय मुलाची मृत्यु कहाणी । कथुनि रावणा म्हणे तया क्षणि ॥
घेशिल ना जरि सूड षंड तूं । पावशील जगि धर्म दण्ड तूं ॥
रावण ब्रधे जळे अंतरी । अहंकार तो कळे अंतरी ॥ 38 ॥
श्री रामाला म्हणे लक्ष्मण । शस्त्र लाभले वनी विलक्षण ॥
किती विलक्षण अघटित घटना । काय व्हायचे उद्या कळेना ॥
शस्त्र लाभले शकुन चांगला । न कळत कोणी तिथेच मेला ॥
असेल का कुणि थोर महात्मा । असेल किंवा कुणी दुरात्मा ॥
तुला मला ते कसे कळावे । वन्य जनाला असेल ठावे ॥
तो तर भोळा भाव चांगला । होईल सुख की दुःख तयाला ॥
दोष आपुला दुःख तया कां । हीच अंतरी भिववित शंका ॥ 39 ॥
शस्त्र लाभले शकुन चांगला । नकोच शंका रण मर्दाला ॥
मर्द मनाचे भले वन्य जन । पाप पुण्य ते कळे तया पण ॥

तू निष्पापचि असशि सदाचा । हवा कशाला वाद उद्याचा ॥

काय व्हायचे घडेल अंती । असो शस्त्र करि मनांत शांती ॥ 40 ॥

श्रीरामाची ती धीरोदात्त व प्रसन्न वाणी ऐकून ते वनवासी जन आनंदित झाले. त्यांनी प्रभू रामाचे शुभचिंतन केले आणि सर्व प्रकारच्या मदतीचे आश्वासन दिले.

वनातील तो काळ ते तिघे काव्य-शास्त्र-विनोदानं घालवित होते. रामासारखा लोकविलक्षण, बुद्धिमान, धीमान निवेदक व लक्षणासारखा प्रश्न विचारणारा कुशल शिष्य आणि सीतेसारखा श्रोता. जणू धर्माचे रत्नत्रयच त्या जंगलात अवतरले होते.

अशा रीतीने प्रवास करीत करीत ते तिघे एके दिवशी अशा जंगलात आले की, तेथे लंकेश्वर रावणाची बहिणीही राहात होती. आणि त्या बहिणीचा एक मुलगा त्या निबिड अरण्यातील एका वृक्षाच्या पोकळीत बसून शस्त्र साधना करीत होता. त्याच्या साधनेने त्या जंगलातील सारे वनवासी त्रस्त झाले होते. शस्त्रनिर्मिती करणारे शस्त्र नीट काम करते की नाही याची चाचणी त्या वनवासी जनावर ते चालवून करीत. त्यामुळे तेथील जनता खूपच भयाव्रंत झालेली होती. परंतु त्यांचा वाली तेथे कुणी नव्हता.

एके दिवशी लक्ष्मण फळे आणण्यासाठी वनात गेला. तेथे त्याला एका वृक्षाजवळ एक दिव्य शस्त्र दिसले, त्याने ते सहज उचलले. क्षत्रिय आणि शस्त्र यांचे नाते रक्ताचे. शस्त्र दिसले की क्षत्रियाचे भान हरवते. श्री लक्ष्मणाने ते शस्त्र सहज एका वृक्षावर वापरून पाहिले. एका आघातासरशी तो वृक्ष कोलमडून खाली कोसळला. पण लक्ष्मणाने एक किंकाळी देखील ऐकली. मनी-ध्यानी नसता, अकल्पितपणे एका असुराचा वध त्यांच्या हातून झाला होता. हा अकल्पित प्रमादच राम-रावणाच्या युद्धाचे पहिले चरण ठरले

रावणाच्या बहिणीने ते दृष्य पाहिले. ती संतापून गेली. पण हे कृत्य करणारा कोण म्हणून ती शोध घेऊ लागली. तेव्हा तिला एखाद्या मदनाप्रमाणे सुंदर असा लक्ष्मण दिसला. आपल्या पुत्राच्या मरणाचा शोक ती विसरली. तिच्या मनात लक्ष्मणासंबंधी प्रेम निर्माण झाले. ती लक्ष्मणाला गळ घालू लागली. पण लक्ष्मणाने तिचा अपमान करून तिला वाटेला लावले. अपमानित स्त्री एखाद्या दुखावलेल्या सर्पासारखी असते.

तिने आपल्या मुलाच्या मृत्यूची कहाणी रावणाला येऊन सांगितली. आपल्याच प्रदेशात येऊन आपल्याच नातलागांना ठार करणाऱ्यांना तू ठार कर म्हणून तिने रावणाला चेतवून दिले. रावणाच्या क्रोधाला पारावार राहिला नाही. त्याचा अहंकारही जागृत झाला.

इकडे लक्ष्मणाने घडलेला वृत्तान्त रामाला निवेदन केला. तो म्हणाला - शस्त्राची प्राप्ती हा एक विलक्षण योगयोग आहे. हा शकुन शुभ की अशुभ हेच कळत नाही. या शस्त्राने एक अजाण जीवाचा बळी घेतला आहे. कुणी महात्मा की दुरात्मा बळी पडला, हेच कळत नाही कदाचित येथील वन्य जमातीला माहिती असेल. यात माझाच दोष आहे, असे मला वाटते. मन साशंक आहे. त्यावर राम म्हणाले, "लक्ष्मणा, जे घडायचे ते चुकत नाही. क्षत्रिय माणसाला असे घाबरून चालत नाही. प्रतयेक प्रसंगाला त्याला सावधानतेने सामोरे जावेच लागते. तू निष्पाप आहेस. कशाला उद्याच्या प्रसंगाची आत्ताच भीती बाळगावी. क्षत्रियाच्या हातात शस्त्र आणि मनात शांती शोभून दिसते.'

डुम डुम डुम डुम ढोल नगारे । वनी वाजती नाद संचरे ॥
 किती वन्य जन नाचत येती । किती स्त्रिया किती मुले भोवती ॥
 करी तयांच्या फूल आणि फळ । आणि तयांचा सुरेख परिमल ॥
 राम लक्ष्मण जनकनंदिनी । बघुनि वंदिती प्रेम भरानी ॥
 तुम्हा मुळे जगि संकट टळले । राक्षस मेला राम हासले ॥ 41 ॥
 लक्ष्मणाला शक्ति लाभली । राम हासला सीता हसली ॥
 हासत नाचत सर्व वन्य जन । जळे अंतरी परंतु रावण ॥ 42 ॥
 कपट नाटकी रावण मोठा । कपट नीतिचा तिथे न तोटा ॥
 कपट बुद्धिने येइ काननी । नेइ हिरावुनि जनक नंदिनी ॥ 43 ॥
 कपट पटूंचे राज्य भूवरी । सौख्य जिवाला मिळे न तोवरि ॥
 वनी एकली पाहुनि सीता । रावण झाला भीक मागता ॥
 अन्न वाढता नेई हिराउनि । विरोध केला पशु पक्ष्यानी ॥
 निषेध केला शक्ति अल्प ती । दुःख जिवाचे दैव गती ती ॥ 44 ॥
 कुठे जानकी राम लक्ष्मण । तिला शोधितो सवे वन्य जन ॥
 गिरीकंदरी इथे तिथे ना । राम विचारी वृक्षवेलिना ॥
 तुम्ही पाहिली असेल सीता । सवे दुष्ट तो रावण होता ॥
 तिला मारिले असेल त्याने । असेल दिधला प्राण तियेने ॥
 प्राण हीन तो पत्नि बिचारी । प्राणपती मी किती अविचारी ॥
 अति अविचारी असेल रावण । तया न सतिचे कळे थोरपण ॥ 45 ॥

इतक्यात जंगलातील शेकडो स्त्री-पुरुष तेथे वाजत गाजत आले. नृत्य करीत आले. त्यांच्या हातात सुंदर सुंदर फळे-फुले होती. त्यांनी ती श्रीरामाच्या चरणी अर्पण केली. ते रामाला म्हणाले - आपल्यामुळे या जंगलातील राक्षस मारला गेला आहे. तो रावणाचा भाचा होता. त्याने आमच्या अनेक लोकांना ठार केले होते. आमची शेती नष्ट करून टाकली होती. आपणामुळे आमचे जीवन निर्भय बनले आहे.

त्या वन्य माणसाकडून रामाला खरी वस्तुस्थिती कळाली. श्रीरामाला त्यामुळे हायसे वाटले. कारण कुणा निरपराधाचा वध लक्ष्मणाकडून घडला नव्हता. परंतु तिकडे रावणाचा क्रोधाग्नि आणखीनच चेतला. त्याने श्रीरामाचा वध करण्याचे नवीन कपट नाटक रचले. कपटाशिवाय राजकारण नाही. अशा कपटी जीवांचेच भूमीवर राज्यराहते. अशी सर्व साधारणांची समजूत असते.

त्याने सीतादेवी पर्णकुटीत एकटीच राहिल, असा डाव टाकला. राम आणि लक्ष्मणांना त्याने मोठ्या कौशल्याने सुवर्णमृगाचे कपटनाटक करून वेगळे पाडले व स्वतः संन्यासाचे रूप घेऊन येऊन सीतेला भीक्षा वाढविण्यास विनवणी केली.

सीता मनाची निर्मळ. कपटनाटकाची ही असभ्य अमंगल रीत तिला ठाऊक नव्हती. रावणाने तिला बळजबरीने उचलून आपल्या विमानात घालून पळवून नेली. रावणाचा हा दुष्टावा जटायु नावाच्या पक्षाने पाहिला. व त्याने रावणावर झेप घेऊन त्याचे तोंडावर आघात केला. स्त्रियांची मानमर्यादा ओलांडणाऱ्याला शासन करणाऱ्याचे भान एका पक्षाला यावे, हीच भारतीय संस्कृती आहे.

परंतु रावणाने जटायुचा वध केला व सीतेला घेऊन लंकेला निघून गेला. राम-लक्ष्मण जेव्हा परत आले तर पर्णकुटीत सीता नव्हती. राम, सीतेच्या वियोगाने शोकमग्न झाला. कर्मफलांचा भोग केव्हा नशीबी येईल हे सांगता येत नाही.

राम व लक्ष्मण शोकमग्न स्थितीत सीतेचा शोध घेऊ लागले. वनातील वृक्ष-वल्लीनीचा विचारू लागले. तेवढ्यात त्यांना मरणासन्न जटायू पक्षी दिसला. त्याने रामाला सर्व हकीगत सांगितली व प्राण सोडला. रामाच्या मनांत वाईट वाईट-विचार येऊ लागले. कदाचित् रावणाने तिला ठार केले असेल, कदाचित् सीतेने स्वतःहून प्राण त्याग केला असेल.

मानवाचे मन शोकमग्न वा चिंतामग्न असेल की अनेक तर्ककुतर्क त्याच्या मनात येत राहातात.

पतिव्रता स्त्री ज्योत अग्निची । पण संकटी जळवयाची ॥
जळता जळता घेत आहुती मरेल रावण परी कुटे ती ॥ 46 ॥

तिला शोधिती राम लक्ष्मण । सवे सैन्य ते वन-वासीजन ॥
हनुमंताची वीर वृत्ति ती । तया न शंका तया न भीती ॥
म्हणे राम जरि जिवंत येथे । असेल सीता इथे न तेथे ॥
असेल तेथे तिला शोधितो । पृथ्वि पालथी घालुनि येतो ॥ 47 ॥

वन्य जनांची भाव भावना । पुण्य पराक्रम साह्य सज्जना ॥
राम सद्गुणी रावण पापी । आम्ही न साहू पाप कदापी ॥
आम्हास नलगे पाप पुण्य फल । आम्हास ठावे एक आत्मबल ॥
आत्मबळी पिळी कान जगाचा । काय पाड मग लंकेशाचा ॥
असेल लंका दूर कुटे तरि । नसेल परि तो पृथ्वीहूनि दूरि ॥
जिथ जिथ करि प्रवेश वारा । तिथे तिथे हा राम-सोयरा ॥
राम धनी मी दास तयाचा । अंतःकरणी वास तयाचा ॥ 48 ॥

रामदूत हनुमान इथे मी । राम नाम ध्वनि गर्जत व्योमी ॥
विहार करितां देवदूत ते । मार्ग दावितिल सदैव मात ॥
शक्ती दानवी आणि मानवी । देव गुणाची प्रचीति यावी ॥
जिथे प्रचीती तिथे आत्मबल । तिथे पराक्रम आणि पुण्यफळ ॥ 49 ॥

श्री रामाचे नांव गाजुदे । राज्य दानवी बीज भाजुदे ॥
हनुमंताची वीर गर्जना । ऐकुनि चढले स्फुरण जनाना ॥ 50 ॥

आर्यभूमी कन्यारत्न सीतेच्या पावित्र्याची, तिच्या साधुत्वाची, मांगल्याची रावणाला कशी कल्पना येणार ? पतिव्रत्याचा दाहक अग्नि जिच्या हृदयात तेजाळत आहे, पावित्र्याचे मंगल कुंकुम जिच्या भाळी रेखले आहे. अशी सीतामाता आपल्या तेजस्वी ज्योतीने रावणालाही जाळून टाकील.

या वेळी पवनपुत्र, कामदेव श्री हनुमंताचे सहाय्य श्रीरामाला झाले. शत्रूंचा संपूर्णतः विनाश करण्याचे कार्य क्षत्रियांना करावे लागले. हनुमंताने सुग्रीव या तद्देशीय राज्यकर्त्याच सहाय्य घेतले. त्यांनी तेथील वन्य जमातीला मदतीला घेतले. हनुमंत श्री रामाला म्हणाले,

"आर्यपुरुषा,' तुम्ही काळजी करु नका. मी सीतेला शोध घेऊन तिची वार्ता आपणास कळवितो. सारी पृथ्वी धुंडाळून मी आपल्या सीतेला परत आणीन याची खात्री बाळगावी.

हे निर्भय वनवासी माझ्या बरोबर मदतीला आहेत. यावेळी क्षत्रिय माणसे पाप-पुण्याचा विचार करीत नसतात. त्यांचे आत्मबळ हेच महत्वाचे असते. लंकेश रावणाचा जोपर्यंत नाश होत नाही, त्याचा अहंकार नष्ट होत नाही तोपर्यंत आम्ही सारे गप्प राहाणार नाही. मी तुमचा अभिन्न मित्र आहे. आपल्या पुण्यमय नामाचा गजर करीत मी ही सारी पृथ्वी, सारे आकाश-पाताळ धुंडाळीन.

असा आत्म विश्वासच मानवाला देवत्वाकडे नेतो. निष्क्रियता, आळस, प्रमाद यामुळे आत्म-बळ मलीन होते. पण आम्ही सारे आता नव्या उमेदीने, नव्या उत्साहाने कामास लागत आहोत. "जिथे प्रचिती, तिथे आत्मबल' ही उक्ती आम्ही प्रत्यक्षात उतरवू.

श्रीरामाचे दिव्य नावाचा झेंडा तिन्ही लोकांत फडकत राहिल असे कार्य आम्ही करुन दाखवू. आपणासारख्यांच्या अस्तित्वामुळेच दानवतेची पाळेमुळे खणून काढण्यास आम्ही सारे समर्थ होऊ. या कार्यास आपले आशीर्वाद केवळ आम्हास हवे आहेत.

अशी श्री हनुमंताची गर्जना ऐकून श्री राम मनामध्ये आनंदित झाले. पुण्य उदंड असले की संकटातही कुणीतरी मदतीला धावून येतो, हेच खरे.